Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А. С. Пушкина

ШЫН
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.
№ 91 (15915) ◆ 1997 чылдың сентябрь 9, вторник ◆ Ат салган шагы 21.40. Садар өртээ 1000 рубль.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Келир 1998 чылда чагыдылгалыг болурунче далажыңар. Чагыдылганың чартык чылда өртээ 80 муң рубль, а организацияларга, албан-бүдүрүлге черлеринге — 100 муң.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ ЧЫЛЫГДАН, ЧЫРЫКТАН ЭГЕЛЭЭР

ЧОННУҢ СЕТКИЛИН ХОМУДАТПАС БИС

Хар тайгалар баштарында чаапкан. Күстүң тынызы соок, кыш эжик аксында келген.

Кышка белеткел бир-ле дугаарында чылыгдан, чырыктан эгелээр болгай. Республиканың чонун бо хүннерде дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи — хөмүр-даш айтырыы. Хөмүр-даштың өртээн сентябрь 1-ден эгелээш хостуг өртекке салыр дугайында Чазактың доктаалы бо чылдың майда үнген. Ынчангаш хөмүр-даштың өртээн өстүрерин манааш, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы ону сатпайн турар деп чугаа чон ортузунда база тарай берген. Бо чылдың август 26-да ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың 365 дугаарлыг «1997 чылдың сентябрь 1-ден соңгаар хөмүр-даштың хостуг өртектерин тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алырын соңгаарладыр дугайында» Чарлыы үнген болгай. Бо айтырыгны республикада канчаар шиитпирлеп турарын билип алыры-биле республиканың одаар чүүл сайгарар чериниң удуртукчузу Сергей Викторович НИКОНОВТАН диледим.

— Чурт рыноктуг экономикаже кирген соонда, бистиң байдалывыс өске бүдүрүлгелерден дээредевейн турар. Улус бодаарга, белен хөмүр-дашты садып, сайгарып турар организация канчап ядарай бээр боор дээр чадавас, ону республиканың чурттакчы чонунга кысказы-биле тайылбырлаарын кызыдып көрейн. Биске өрелиг организацияларның саны та чеже чүве, ону-даа санавас мен, нийти өрениң түңү 28 млрд. рубль четкен. Өрелиг организацияларга республиканың өөредилге, эмнелге, культура албан черлери колдуунда хамааржып турар. Канчап өрелени бергенил? Акша-төгерик айтырыы бергедей бээрге, ол организацияларга хөмүр-дашты чегдирипкен улус-тур бис ийин. Бюджет акшаландырыышкыны Россияда, бисте-даа берге байдалда турарын улус билип-ле турар боор.

Чоокта чаа болуп эрткен Чазак хуралынга Президент Ш. Д. Ооржак ол өрелерни 1998 чылдың январь 1-ге чедир төлээр талазы-биле даалганы ТР-ниң Саң яамызынга, кожуун чагыргаларының даргаларынга берген. Бо хүннерде 6 млрд. рубльди Чазак берди. Ол-ла хуралга Президент хөмүр-даштың өртээн баш удур төлевээн шаанда кожууннарже, организацияларже чорутпазын биске сүмелээн. Кышка баш удур белеткенир, хөй хөмүр-даш одап турар ажыы чок черлерни түр када хаарын, чамдык ажыктыг, эвээш чарыгдалдыг бүдүрүлгелерни, организацияларны деткиирин Президент чугаалавышаан, хөмүр-даштың камналгазынче, ону шыгжаар сарайларны баш удур белеткеп, ону ажыглап турарын хынап турар ажылдакчыларны кожууннарга тургузарын чагырга даргаларынга дааскан болгай. Улуг өртек-биле садып алган хөмүр-дажын шын эвес чарыгдаар болза, бо берге үеде кандыг-даа организация карылгалыг болбайн канчаар.

Барыын кожууннарны Чадаананың хөмүр-даш уургайы дорт хандырар апаар. Ол чорук ону сөөртүрге ол кожууннарның боттарынга чиигелделиг болур. Сентябрь 1-ден эгелээш хөмүр-дашка хостуг өртекти Президентиниң Чарлыы-биле соңгаарладып каан. Ам бөгүнде 1 тонна хөмүр-дашты хуу чонга 70 муң рубльге садып турар бис. Ол өртектер Кызыл хоорайга, Мугур-Аксынга, Кара-Хөлге-даа дөмей, чаңгыс өртек. Кызыл хоорайда организацияларга 1 тонна хөмүр-дашты 217 муң рубльге садып турар болза, ол өртек Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хаяга 800 муң рубль чеде бээр. Борта транспорттуң шупту чарыгдалдарын санап көөрге, ындыг болу бээр-дир. Чүвениң шынын чон билип алза эки боор. Бис хуу чонга садар хөмүр-дашты «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайындан 1 тоннада 111 муң рубльге садып ап турар бис. Ооң карылгазын Саң яамызы төлеп турар. Хостуг өртек дээрге-ле 1 тонна хөмүр-дашты хуу чонга 144 муң рубльге садары-дыр. Ынчангаш Президент чоннуң амыдыралын өөренип көргеш, ону соңгаарладып кааны ол-дур.

Бистер хөмүр-даштың өртээн 1995 чылдың январь 1-ден бээр өстүрбээн бис. Оон бээр кывар-чаар материалдарның, артык кезектерниң өртээ та каш катап өскен чүве. Ынчангаш хөмүр-дашка хостуг өртекти салыр деп айтырыг оон тывылган.

Бо хүннерде хөмүр-даш-биле республиканың чурттакчы чонун хандырар айтырыг бергедеп турар. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы хөмүр чүдүрүлгезин 4 ай иштинде саадаткан. Ында чоптуг чылдагааннар база бар. Кывар-чаар материалдар чедишпес, ооң-биле чергелештир чер чазылдырар бүдүмелдер база чок турган. Ооң хараазы-биле бистиң чамдык кожууннарда одаар чүүл сайгарар төптеривистиң сарайларында хөмүр-даш шуут чок, чижээлээрге, Кызыл хоорайда, Бии-Хемде, Эрзинде, Мөңгүн-Тайгада, Сүт-Хөлде, Бай-Тайгада, Барыын-Хемчикте, Чеди-Хөлде, Саглыда, Кара-Хөлде.

Бир эвес ол кожууннарны, Кызыл хоорайны хөмүр-даш-биле долу хандырар дээр болза, бир хүнде 1500 тонна хөмүр-дашты 100 хире КамАЗ-тарга чүдүргеш чорудар ужурлуг. Ол хире машинаны «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы эрттирип шыдавас, чаңгыс бистер эвес бис. Ында Кызылдың ЧЭТ дээш, өске бүдүрүлгелер, организациялар, хуу кижилер бар болгай. Ынчап кээрге, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайынга 2-3 ээлчегни чооккү үеде тургузары негеттинип келген. Хөмүр-даш сөөртүр транспорт айтырыы база берге, чайын сөөртүп турган болза ажырбас турган ийик.

Хуу машиналыг кижилер, араттар бистиң-биле керээ чарып алгаш, хөмүр-дашты сөөртүп болур. Чамдык тавырылгада бистен чиик өртек-биле садып алгаш, ону улуг өртекке сада бээр тавырылга турган болгай. Чамдык сумуларның чагырга даргалары пенсионерлерниң акшазын чыып алгаш, бистиң-биле чүге дорт керээ чарып ап болбас деп, ону база өөренип көөр болза ажырбас. Бо айдан эгелээш, кожууннарже хөмүр-дашты сөөртүп эгелей бээр. Мооң мурнунда мындыг чаңчыл турган: хөмүр-даштың өртээн баш удур төлеп кааш, манап орар. Ам одаар чүүл сайгарар черге хөмүр-даш кээрге, туда өртээн төлээш алыр кылдыр көрүп тур бис. Ол чонга эптиг болур боор.

Акша-төгериктиң айтырыы чеже-даа берге болза, хөмүр-даш-биле республиканың албан черлерин, чурттакчы чонун үезинде хандырар дээш бар-ла хемчеглерни ап турар бис. Кыш дээрге кыш-ла болгай, бо берге үеде чоннуң сеткилин хомудатпазын оралдажыр бис.

Республиканың одаар чүүл сайгарар чериниң ажылдаар албан черинге чеде бээримге, ооң удуртукчузу С. В. Никонов, оралакчы А. С. Юртаева «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайынче баар дижип үнүп орлар. Келген херээмниң ужур-чөвүн чугаалаарымга, дораан чөпшээрештилер.

— Келгениңер эки болду, республиканың чурттакчы чонунга чүвениң шынын чугаалап бээр болган-дыр бис — дээш, дораан-на өрээлинче чаладылар.

Кыш келген, республиканың культура, өөредилге, эмнелге албан черлерин, чурттакчы чонну чогуур үезинде чылыг-биле хандырар дээш бар-ла хемчеглерни ап турар удуртукчулар болду. Кым кызып ажылдап чоруур болдур, олар чоннуң сеткилин хомудатпас, шак ындыг удуртукчулар бо албан черинде ажылдап турар-дыр деп билдим. Кожуун, сумуларның чагырга даргалары бо удуртукчулар-биле бир демниг ажылдаар болза, бо чидиг айтырыг чогуур үезинде чөптүг-биле шиитпирлеттине берип болур.

Сергей ХЕРТЕК.

Кыдыкы Соңгу чүк районнарынче продукция (бараалнар) сөөртүрүнге болгаш оларга деңнештирген черлерже нефтепродуктулар сөөртүрүнге күрүнениң саң-хөө деткимче көргүзер регионал фондузундан «Тыва нефтепродукт» күрүне бүдүрүлгезинге акша-хөреңгилерни аңгылап бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1997 чылдың сентябрь 3. № 407. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның Кыдыкы Соңгу чүк районнарынче болгаш оларга деңнештирген черлерже продукция (бараалнар) сөөртүрүнге күрүнениң саң-хөө деткимче көргүзер регионал фондузунуң акша-хөреңгилерин хуваар талазы-биле саналдарны сайгарып көөр талазы-биле комиссияның шиитпирин езугаар Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Кыдыкы Соңгу чүк районнарынче болгаш оларга деңнештирген черлерже продукция (бараалнар) сөөртүрүнге күрүнениң саң-хөө деткимче көргүзер регионал фондузунуң акша-хөреңгилерин хуваар талазы-биле саналдарны сайгарып көөр талазы-биле комиссияның Кыдыкы Соңгу чүк районнарынче болгаш оларга деңнештирген черлерже продукция (бараалнар) сөөртүрүнге күрүнениң саң-хөө деткимче көргүзер регионал фондузундан акша-хөреңгилер аңгылаар дугайында шиитпирин бадылаар.

2. Тыва Республиканың Саң яамызы (Баян) Кыдыкы Соңгу чүк районнарынче болгаш оларга деңнештирген черлерже продукция (бараалнар) сөөртүрүнге күрүнениң саң-хөө деткимче көргүзер регионал фондузундан 1800 млн. рубльди «Тыва нефтепродукт» күрүне бүдүрүлгезинге 6 айларда аңгылап бээр.

3. Чээлилерни бүдүн-бүрүн ажыглаарынга болгаш эгидилгезинге контрольду Тыва Республиканың Саң яамызынга (Баян) дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

ТҮР ТОМУЙЛААН

Бай-Тайга кожуун чагырга даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы турган Михаил Хевекович Сарыгларның пенсияже үнгенин барымдаалааш, база ооң киирип келген билдириишкининге үндезилээш, кожуун чагырга даргазы Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертектиң тускай айтыышкынын езугаар М. Х. Сарыгларны ажылындан хостаан болгаш ооң албан-хүлээлгезин түр күүседири-биле херээженнер килдизиниң даргазы Саяна Бичe-ооловна Сааяны томуйлаан.

Сарыг-оол САЛЧАК.

БАДЫЛААШКЫН ТҮҢНЕЛИНДЕ

Чоокта чаа «Тээли» КБК-ның ажылчыннарының болгаш албан-хаакчыларының нийти хуралы болуп эрткен. Аңаа олар ажыл-ижиниң дугайында чугаалажып көрген. Ол талазы-биле ук КБК-ның директору Самбый-оол Светлана Иргитовнаның илеткелин дыңнаан. Илеткелден тус КБК-ның экономика болгаш саң-хөө айтырыглары болгаш салдынган сорулгалар талазы-биле ажыл ындакта четпес, күүсеттинмээн, директорнуң ажылын «багай» деп санаан.

Ынчангаш тус КБК-ның директорунун дугайында организастыг айтырыгны ол хуралга тургускан болгаш ажылчыннарның санал-оналын өөренип көргеш, директорнуң албан-хүлээлгезинче ийи кандидатты саналдаан база ажык бадылаашкынче киирген. Ажык бадылаашкынның түңнелинде, Серекей Санамович Хертек хөй үнүү алгаш, «Тээли» КБК-ның директору болган. А тус КБК-ның директору турган Светлана Самбый-оолду кожууннуң кодээ ажыл-агый каттыжыышкынының эргелел даргазы Н. С. Кужугеттиң 1997 чылдың март 21-де үндүргени № 5 дужаалын езугаар ажылындан хостаан.

Профтехучилище

МЕРГЕЖИЛДЕР ХӨЙ, ЧҮГЛЕ ШИЛИП АЛЫР

Чадаананың дугаары 6 профтехучилищези ажыттынгандан бээр чээрби чыл ажып турар

Бо эвээш эвес үениң иштинде Кодээ ажыл-агыйының кадрларын белеткээринге төлептиг үлүг-хуузун киириштирип келген. Ол үениң дургузунда 2819 аныяктар дооскулаан. Башкылар болгаш мастерлер сургуулдарга быжыг билигни бээр дээш кызымаккай ажылдап чоруурлар. Оларның аразында дөрт башкыга Саар-оол Монгуш (директор), Николай Санаа, Леонид Сат, Каң-оол Самбууга «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп аттарны тывыскан. Эрес-оол Ондар, Леонид Сат, Алексей Ооржак, Эрес-оол Саая бирги категорияның мастерлери.

1996-97 өөредилге чылында училищеге нийтизи-биле 349 сургуул өөренип турган. Оларның иштинден 244 кижи тускай мергежилдерни чедип ап, училищени дооскан. Сургуулдарның 38 хуузу эки өөренип турарлар. Бо дээрге багай эвес көргүзүг-дүр. Училищениң дирекциязы сургуулдардан негелдени күштелдирген. Эртем-билиг чедип алыр дээн соонда кижи саны боор орбайн, шудургу өөренир херек. Кичээл үзүп турганы дээш 26 сургуулду үндүрген. Ол кончуг шын болбайн аан, күзел чок кижиден халбактанган хереэ чок.

Училищеге теория болгаш практика талазы-биле пландар күүсеттинип турар. Өөредилге эргелекчизи Сергей Ооржак ол бүгүнү хыналдага ап, өөредилгениң шынарын экижидер талазы-биле хемчеглерни чорудуп келген. Поварлар бөлүү практиказын хоорай столоваяларынга, кодээ ажыл-агый бухгалтерлери ажыл-агыйларынга, коллективтиг бүдүрүлгелерге эрттирген. Нийти тудуг ажылдарының мастерлери практиказын училищениң бодунга эрттирип, 20 млн. 118 акшаның ажылдарын халас кылып берген.

Мастер башкылар тус-тузунда боттарының кабинеттерин негелдеге дүүштүр кылып турарлар. Автодело кабинединде «КамАЗ»-тың шимчедикчизин база дамчыдылга коробказының македин, «ЗИЛ»-диң кодүрер тургузуунуң македин көстүп турар кылдыр чара кескеш кылганы чолаачы мергежилдин шиңгээдип алырынга кончуг эки көргүзүг материалы боор турар. Электротехника кабинединде мастер Аркадий Кара-Сал көрүштүг стендини кылган.

Училищеге сургуулдар чедип аңгы мергежилдерни чедип алыр — калбак мергежилдиг тракторист-машинизи, фермер — мал ажылдакчызы (чолаачы мергежил-биле кады), электрик-чолаачы, нийти тудуг мастери, повар, каңнакчы-чолаачы, аал-кодан ээзи. Аал-кодан ээзи мергежилге өөренирлер хөй янзы билиглерни шиңгээдип алыр: бухгалтер, повар, нотаажы, даараныкчы.

Бухгалтер мергежилди чедип алыксап турар кижилер хөй. Ийи бөлүктү төлевирлиг кылдыр планнаан. Өскүс, чартык өскүстерниң байдалын өөренип көрүп турар.

Карыма ТҮЛҮШ.

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар, Тыва Республиканың күрүне албанында күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарында албан-дужаалдарны ээлеп турар кижилерниң орулгаларының болгаш өнчү-хөреңгизиниң дугайында медээлерни бээриниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Республикага коррупцияны болгаш саң-хөө-хоойлу хажыдыышкыннарын болдурбазының дээштиг механизмин тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Конституциязының 69 чүүлүн, а ол ышкаш «Күрүне албанының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун удурттулга болдургаш, чогуур федералдыг хоойлуларны болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп алгыже **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң (оон иштинде Тыва Республиканың Президентизи, Тыва Республиканың оралакчы-президентизи, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары, Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери), а ол ышкаш Тыва Республиканың күрүне албанының күрүне эрге-дужаалдарын, тус чер бот-башкарылгазының органнарында эрге-дужаалдарны ээлеп турарлар боттарының орулгаларының болгаш оларга хамааржыр эт-хөреңгизиниң дугайында медээлерни чыл санында кииреринин эргежок чугула деп санаар.

2. Хамаатының «Күрүне албанының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр күрүне албанынга кирип тура дыңнаткан медээлерин хынаарын, Тыва Республикада күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турар болгаш Тыва Республикада күрүне албанының күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктааткан кызыгаарлаашкыннарны сагып турарын хынаарын чогуур күрүне органының кадр албаны организастаарын доктаадыр.

3. Доктаадыры болза:

хамаатыны Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга, күүсекчи эрге-чагырганың республика органнарының күрүне албанының күрүне эрге-дужаалынга томуйлааны тавырылгада, бир эвес ол эрге-дужаалдарга томуйлаарын болгаш оортан хостаарын Тыва Республиканың Президентизи боттандырар болза, бо Чарлыктың 2 пунктузунда айыткан медээлерни хынаарын организастаарын болгаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктааткан кызыгаарлаашкыннарның сагылдазының хыналдазын Тыва Республиканың Президентизиниң доктааткан чурум езугаар чорудар;

хамаатыны Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязының күрүне албанынга күрүне эрге-дужаалынга томуйлаан тавырылгада бо Чарлыктың 2 пунктузунда айыттынган медээлерни хынаарын болгаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгалары-биле доктааттынган кызыгаарлаашкыннарны сагыырын организастаарын Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязының Күрүне албанының болгаш кадр политиказының эргелелинге дагзыр;

хамаатыны күүсекчи эрге-чагырганың республика органнарынга күрүне албанынга күрүне эрге-дужаалынга хүлээп алган тавырылгада, бир эвес ол эрге-дужаалга томуйлаарын болгаш оон хостаарын Тыва Республиканың Чазаа боттандырар болза, бо Чарлыктың 2 пунктузунда айыттынган медээлерни хынаарын болгаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгалары-биле доктааттынган кызыгаарлаашкыннарны сагыырын организастаарын Тыва Республиканың Чазааның кадр албанынга дагзыр.

4. Хамаатының орулгаларының болгаш ооң өнчүзү болур эт-хөреңгилериниң дугайында декларацияның капсырлаштырган майыын бадылаар.

Айыттынган декларацияны хамаатының доктаамал чурттап турар чериниң аайы-биле күрүнениң үндүрүг албанының органнарынга кииреринин доктаадыр.

Декларацияны дараазында тавырылгаларда киирер:

хамаатылар — Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга томуйлатканда болгаш күрүне албанынга ажылдап киреринде;

Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турарлар болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчылары — чыл санында отчеттуг чылдың дараазындаазының апрель 1-ден эрттирбейн;

күрүне албан-хаакчылары — оларны Тыва Республиканың күрүне албанының оон үстүкү эрге-дужаалдарже томуйлаарының дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар үеде.

5. Хамаатының Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалын, Тыва Республиканың күрүне албанында күрүне эрге-дужаалын ээлеп турары-биле холбаштыр аңаа кызыгаарлаашкыннарны сагып турарының дугайында шынзыдылганың капсырлаштырган майыын бадылаар.

Ук шынзыдылганы чыл санында отчеттуг чылдың дараазындаазының апрель 1-ден эрттирбейн чогуур күрүне органының кадр албанынга бо Чарлык-биле доктааткан чурум езугаар киирер.

6. Бо Чарлыктың күштүг боор кирер хүнүнде Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалдарын, оларга томуйлаарын болгаш оортан хостаарын Тыва Республиканың Президентизи болгаш Тыва Республиканың Чазаа боттандырар эрге-дужаалдарны ээлеп турарларга, а ол ышкаш Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязында, Тыва Республиканың Чазааның Аппарадында күрүне албанында күрүне эрге-дужаалдарын болгаш күүсекчи эрге-чагырганың республика органнарында Тыва Республиканың Президентизи болгаш Тыва Республиканың Чазаа томуйлаар азы хостаар күрүне албан-дужаалдарында күрүне албан-хаакчыларынга сүмелээри болза:

ийи ай хуусаада 1996 чылдың декларациязын бо Чарлык-биле бадылаан майык езугаар күрүнениң үндүрүг албанының органнарынга киирер;

ол-ла хуусаада бо Чарлык-биле бадылаан майык-биле шынзыдылганы:

а) Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязынга (Тыва Республиканың Президентизиниң томуйлааны кижилер болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязында күрүне албанында күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турарлар);

б) Тыва Республиканың Чазааның Аппарадынга (Тыва Республиканың Чазааның томуйлааны кижилер болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппарадында күрүне албанында күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турар кижилер) киирер.

7. Оларга Тыва Республиканың Президентизи азы Тыва Республиканың Чазаа томуйлаар азы оортан хостаар Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турар кижилер, а ол ышкаш Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязында, Тыва Республиканың Чазааның Аппарадында күрүне албанында болгаш күүсекчи эрге-чагырганың республика органнарында күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турар күрүне албан-хаакчылары бо Чарлык-биле бадылаан декларация болгаш шынзыдылга кииреринниң хуусаалары-биле база майыы-биле дүүштүр боттарының бажың ээлериниң, ажы-төлүнүң база өг-бүлезиниң өске-даа кежигүннериниң орулгаларының болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында медээлерни кииреринин сүмелээр.

8. Хамаатының Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга томуйладып азы күрүне албанынга кирип турар үезинде бергени медээлерни, Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң болгаш Тыва Республиканың күрүне албанында күрүне эрге-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгалары-биле доктааткан кызыгаарлаашкыннарны сагып турарының дугайында медээлерни, оларның шынның база долузун хынап көргениниң дугайында медээлерни ук кижиниң хуу херээнге киирер. Бо Чарлык-биле бадылаан хевирни езугаар шынзылгаларны хуузунда херээнге база кожар.

9. Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилер бодунуң хуузунда херээниң бүгү материалдары-биле моондак чокка таныжар эргелиг болгаш айыттынган материалдар талазы-биле тайылбырны бижимел-биле бээр, ук тайылбыр хуузунда херээнге немештир киирген турар ужурлуг.

10. Күрүнениң хамаарышкан органының кадр албаны бо Чарлыкка дүүштүр кирген материалдарның шын эвезин азы долу эвезин илереткен тавырылгада оларның хыналдазын организастаар, хыналда дугайында хамаарышкан кижиге айтыр, а ол ышкаш чогуур албан-дужаалга томуйлаар эргелиг албан-дужаалдыг кижиге азы органга дыңнадырын доктаадыр.

Хыналданы 2 неделя дургузунда хуусаада боттандырар. Чогуур албан-дужаалга кижини томуйлаар эргелиг албан-дужаалдыг кижиниң азы органның шиитпири-биле ол кижиге хамаарышкан хыналданың хуусаазын бир ай чедир узадып болур. Баштайгы хыналда доозулган соолунде ол-ла чылдагааннар-биле дагын хыналданы алды айдан эрте эвесте кылган туруп болур.

11. Тыва Республиканың сайыттары, күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа республика органнарының удуртукчулары, күрүне албан-дужаалдарынга Тыва Республиканың Президентизиниң томуйлаары өске-даа кижилер хыналданы чорудар үе-чадада боттарының албан-хүлээлгелерин күүседиринден дараазында тавырылгаларда чайлаттырган туруп болур:

бо Чарлык-биле көрдүнген медээлерни бо Чарлык-биле доктааткан хуусаада киирбээнде;

шын эвес азы долу эвес медээлерни бергенде.

12. Тыва Республиканың күрүне албанының күрүне албан-хаакчызы хыналданы чорудар үе-чадада доктааткан чурум езугаар дараазында тавырылгаларда бодунуң хүлээлгелерин күүсединден чайлаттырган туруп болур:

бо Чарлык-биле көрдүнген медээлерни бо Чарлык-биле доктааткан хуусаада киирбээнде;

шын эвес азы долу эвес медээлерни бергенде.

Күрүне албан-хаакчызын бодунуң албан-хүлээлгелерин күүсединден Тыва Республиканың күрүне албанының албан-дужаалынга томуйлаар эргелиг кижиниң азы органның шиитпири-биле чайладыр.

13. Декларацияда болгаш шынзылгаларда айыткан медээлерни Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгалары-биле күрүне чажыдынга хамааржыр медээлерге киирбээн болза, ук медээлер чажыт информацияга хамааржырын доктаадыр. Айыттынган медээлерни чыыры болгаш хынаары албан-хүлээлгези болур күрүне албан-хаакчылары оларны чарлааны дээш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларынга дүүштүр сагылга-чурум талазы-биле болгаш өске-даа харысалгага онаашкан туруп болур.

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң айытканы декларацияда болгаш шынзылгада кирген медээлер Тыва Республиканың Президентизиниң тодаргайлаан чурумун езугаар массалыг информация чепсектеринге парлаттынган туруп болур.

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижилерниң орулгаларының болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында медээлерни массалыг информация чепсектеринге бээриниң чурумун бадылаар.

14. Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижилерниң, албан-дужаалга томуйлаарын болгаш албан-дужаалдан хостаарын Тыва Республиканың Президентизи боттандырар Тыва Республиканың албан-хаакчыларының хуузунда херектерин эмгелеп башкарарының чурумун көрдүнген турар Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыының төлевилелин Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязы бир ай хуусаада кирип келир.

15. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгалары-биле доктааткан кызыгаарлаашкыннарны бо Чарлыктың 6 пунктузунда адаан кижилерниң сагып турарының дугайында база олар декларацияны болгаш шынзылгаларны берген дугайында түңнеттинген медээлерни Тыва Республиканың Президентизинге Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязы 1997 чылдың ноябрь 1-ге чедир киирип келир.

1. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден соңгаар күштүг болур.

**Тыва Республиканың
Президентизи Ш. ООРЖАК.**

Кызыл хоорай. 1997
чылдың сентябрь 3. № 80.

ЧАРЛЫККА КАПСЫРЫЛГА БОЛДУРГАН ЧУГУЛА ДОКУМЕНТИЛЕР

«Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилер, Тыва Республиканың күрүне албанының күрүне албан-дужаалдарын болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарда албан-дужаалдарны ээлеп турар кижилер орулгаларының база эт-хөреңгизиниң дугайында медээлерни бээр дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың сентябрь 3-те № 80 Чарлыы-биле дараазында документилерни Чарлыкка капсырылга кылдыр бадылаан:

1. Өнчү эргезин езугаар хамаатыга хамаарышкан орулгаларның болгаш эт-хөреңгиниң дугайында Декларация;

2. Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын, Тыва Республиканың күрүне албанының күрүне албан-дужаалын ээлээни-биле холбаштыр кызыгаарлаашкыннарны хамаатының сагып турарының дугайында шынзылга;

3. Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң орулгаларының болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында медээлерни массалыг информация чепсектеринге бээр Чуруму.

Ол Чурум болза, Чарлыктың негелделерин чиге-биле күүседириниң эң чугула нормативтиг актызы болуп турар.

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫ — ШУПТУВУСТУҢ ХЕРЭЭ

Дээрги сайгарлыкчыларга, Тыва Республиканың хүндүлүг хамаатыларынга

КЫЙГЫРЫГ

Бистиң берге, нарын амыдыралывыстың уржуктарын, багай салдарын, даржыын шуптувус хүн бүрүде, шак санында көрүп тур бис. Дүн, хүн чокка ажылдап тур бис, ажыы шоолуг эвес, үндүрүглер боостаавысты сегирип алган, саарлыр акша-хөреңги чедишпес-тир, ол дээрге—кол айтырыг болуп турар. Сайгарлыкчыларның саарылга ажыл-чорудулгазы куду деңнелде, а чонда акша чок. Барааннар бүдүрүлге барык чок, Россияның болгаш делегей рыноктарынга чаржалажыр барааннар чок, а бистиң республикада аргалар бар болгаш улуг. Туда акша боду республикадан дашкаар «кылыйтып» чоруп турар, ол дээрге, бистиң экономикавыска дорт халап болуп турар.

Шупту кижилер садыглап турар! А оон өске чүнү кылыр боор? Кандыг-даа буянныг чазактан диленири мелегей чорук болур ийик.

Хамык багай чүүлдерни ожегерээн кылып турар деп санавас мен, ол кайын ындыг боорлаан. Олар (Россияның күрүне чагырыкчылары) турупкан, шагзырай берген ышкаш, бодувустуң эгелээшкинивис-биле, күжүвүс-биле оларга дузалаар, олардан негелдени кылыр, чон дугайында сагыш салырын негээр ужурлуг бис. Олар дээрге, бистиң соңгуп алган кижилеривис-тир. Бистиң Президентивис-биле «керээни» март 16-да чарган бис, бистиң улусчу «компаниявыстың» кол «менеджери» кылдыр ону томуйлаан болгай бис. Бодувустуң болгаш чоок кижилеривистиң дугайында хамыктың мурнунда боттарывыс сагыш салыр, а диленчи чоруктан болгаш азырадыкчы хөөннерден шиитпирлиг ойталаар болгаш чарлыр ужурлуг бис! Чазактың долаазынга кирбес ужурлуг бис.

Бистер шуптувус сырый каттыжар, кады хөделир, ажылдаар ужурлуг бис! Демнежип алгаш, дагны-даа көдүрүптер бис!

Шуптувус кады ажылдап көрээли: бистер, саарлыкчылар.

Президент болгаш Чазаавыс, тыва черниң бүгү кижилери! Бирги ээлчегде менде дорт болгаш тодаргай санал бар: инулин деп эмни болгаш кат-чимис аймаандан чигир кылыр бүдүрүлгелерни тургузарынга салыышкынывысты кирип көрээли, кым чежени шыдаар болдур. Мээң бо саналым бистиң Президентивиске болгаш Чазаавыска, бүгү сайгарлыкчыларга, Тыва Республиканың бүгү хамаатыларынга бүрүн хамааржыр. Даштыкылардан канчап дудай бергенил?! Олардан дора эвес бис. Чүгле демнежир херек! (Тодаргай саналымны, бодалдарымны ажыт-чажыт чокка мооң адаанга илергейлеп көрейн).

Акшаны арбыдадыр ажылдап алгаш, бодувуска болгаш республикавыстың бюджединге киирер бис, ол чүл дээрге, бистиң кырганнарывыска, эмчилерге, башкыларга, ажы-төлүвүске, оларның келир үезинге ажыглаттынар акша-хөреңги-дир. Ооң-биле чонувусту деткип, төлээр аргалыг болдуруп шыдаар бис, саарлыкчыларга база ажыктыг болур, ынчаарда бистиң кайгамчык чараш Тывавысты үнелээр болгаш хүндүлээрлер!

Бистер, сайгарлыкчылар дээрге, чондан дыка хамаарылгалыг бис: акша оларның — хамаатыларның холунда болгай. Сайгарлыкчылар, бистер, бирги ээлчегде чоннуң дугайында бодаар, чоннуң холунга акша арбын кирерин күзээр бис, оон башка биске акша кайыыртан кирер боор. Бистер шуптувус деңге үлежир, хуваажыр ужурлуг бис. Хөй өңнүктерлиг болур бис: чаңгыс кижи канчаар боор, чеже-даа «тулчурга», чүве бүдер эвес.

Бистер, сайгарлыкчылар чурттакчылар —ол дээрге, чон-дур, а күрүне дээрге, хамыктың мурнунда база чон-дур. Чоннуң күжү — ооң сырый каттыжыышкынында!

Ийе, билип тур мен: «База бир улуг угааннныг кижи тыптып келген-дир» деп, чамдык кижилер мени кочулаар чадавас. Харын улчумал, оор кижи тыптып келген-дир деп-даа чугаалап болурлар ыйнаан. Мен ындыг эвес мен.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Мен силерге бүзүрээр мен! Бистиң амыдыралывыс силерниң холуңарда, силерниң сарыылдыг угааныңарда. Ынчангаш силерниң мерген угаан-сарыылыңарга бүрүн бүзүрээр мен!

Кады ажылдаар болзувусса, бүгү чаагай чүве биске бүдер!

Экономиктиг болгаш социал айтырыглар талазы-биле хөөреп, сайыыргавайн, дараазында саналдарны киирер бодаан ийик мен:

⊙ бажыңывысты (бистиң чаагай чоруувус-тур), ону таваандан эгелеп тудар херек, а кырында крышазындан эгелээр болза, чүү-даа бүтпес;

⊙ «тавак» — үндезин дээрге, бистер-дир бис. Тываның мерген угаан-сарыылдыг, талантылыг, ажылгыр чонудур;

⊙ «тавакка» — үндезинге (чонга) «чиг эт» — ол дээрге, көдээ ажыл-агыйның ажыглалдыг 4 миллион гектар чери, арыг сугларывыс, хемнеривис, хөлдеривис, арга-ыяжывыс, аржаан сугларывыс, казар байлаавыс ышкажыл.

Бисте «тавак» болгаш «чиг эт» кайгамчык бедик шынарлыг, өндүр-чаагай дээрзин бүгү кижилер билир.

Бо бүгү эгээртинмес байлак турда, амыдыралывысты канчап чаагай болдуруп шыдавас бис?!

Сырый каттыжып көрээли: кым чежени шыдаар болдур, миллион, оон-даа эвээшти азы хөйнү салып, капиталывысты каттыштырып көрээли, кызыгаар чокка! Ынчаарда барааннарны бүдүрүп, бүгү Россияга, даштыкыга садыглаар аргалыг болур бис.

Амгы үеде сайгарлыкчы кижиге миллион дээрге, хөй акша эвес дээрзинге чөпшээрежир боор силер.

Янзы-бүрү медээлерни барымдаалап көөрге, республикада 20 муң хире сайгарлыкчылар бар. Оларның иштинден 5 муң кижи 1 миллион рубльди салыр болза, **5 миллиард рубль болур!**

Бо-дур: бистиң хөреңгивис! Курлавырывыс, кокшулувус. Ол акша-хөреңгини камныг, чөп ажыглаар херек. Саарылгага адааннажып шыдаар барааннарны арбыдадыр бүдүрери, шынарын бедидери чугула.

Шак ынчаар бүдүрүмчелиг ажылдаар болзувусса. Россияның болгаш делегейниң кандыг-даа чээли берикчизин хандыкшыдып шыдаар ийик бис.

Инвестор деп адаар чээли берикчизиниң азы капитал салыкчызының бирги ээлчегде билип алыксаар чүвези— ол дээрге, бистиң ажылдап шыдаар аргавыс, билиивис-тир. Ынчаарда чээлини эгидип шыдаар аргалывыска чээли берикчизи бүзүрээр болгаш биске чээлини бээр ийик. Берген чээлизи эгиттинер дээрзинге ол бүзүрээр.

Экономиканы башкарып шыдаар, акшаны ажылдап шыдаар аргавысты бадыткап көргүзеривисти саналдап тур мен.

Инвестор кижиге долаа херек, комбинат-даа болгайла.

Ам-даа эвээш билир-дир бис, хөйнү билип алыр аргалыг бис! Күжениишкинниг, сайгарлыкчы езу-биле ажылдап көрээли, чалгааравайн көрээли, азырадыкчы хөөннерден адырлып көрээли, эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Келир үе кандыг болурунга хамаарыштыр кортпаалы!

Биске эң-не нарын болгаш чугула айтырыг — ол дээрге, угаан-сарыылдыг шын шиитпирни бодап, хүлээп алыры-дыр. Бир эвес шак ындыг шын шиитпирни, шилиишкинни кылыр болзувусса, нарын айтырыгларывысты шиитпирлээнивис ол болур. Ол бодалды улуг философ Марк Аврелий тос сөстер-биле илергейлеп, Рим империязын башкарып чораан: «Амыдырал — ол дээрге, ооң дугайында бодап турарывыс чүве-дир ийин». Бистиң салым-чолувус ол-дур.

Кайгамчык улуг күчүлүг иштики курлавырларлыг бис, оларны ажыглаар болзувусса, бүгү бергелерни ажып эртеринге олар биске арганы бээр. Бодап турарывыстан артык күштүг бис.

Кедергей таарзынмаан чорук-биле хөй миллион кижилер боттарының амыдыралын үрээн, чүге дизе, езулуг ажылдаарындан ойталааннар, үрегдээшкинден камгалап болур чүүлдерни камгалаарындан база ойталаан болгаш өскерилгелерни кылырын бодаваан.

Ам ажыл-херек дугайында.

«Топинамбурдан бедик биологтуг үнелиг чүүлдүң продуктуларын бүдүрери» деп бүдүрүлге программазын 6 чыл дургузунда тургускаш, үндезини-биле сайзыраткан мен, ол программаны боттандырбышаан, баштайгы 15 ай иштинде 600 миллиард чедир рубльди ажылдап ап болур.

Программаның утказы: эң-не ажыктыг болгаш бедик орулгалыг тускайжыткан бүдүрүлге комплекстерин тургузары, тодаргайлаарга, топинамбурну өстүрери, белен продукцияны болбаазырадып кылыры, савалаары болгаш сайгарып садары-дыр.

Программаның алыс сорулгазы: топинамбурдан бедик шынарлыг биологтуг үнелиг чүүлдүң эки болгаш чиник өртектиг продукциязы-биле Россияның, Тыва Республиканың чонунуң, харын бүгү кижи төрелгетенниң хереглелин хандырар арга-биле орулганы алыры-дыр.

Топинамбур — XXI чүс чылдың биоэнергетиктиг культуразы-дыр.

Россияга эң баштайгызы болгу дег бүдүрүлгени тургузары, аңаа чаңгыс аай комплекстиг чиг эт базазын хандырары, Россияның рыногунда амга чедир чок болгаш эргежок чугула продукцияны: **ИНУЛИННИ, КАТ-ЧИМИС ЧИГИРИН (ФРУКТОЗАНЫ), ПЕКТИННИ, ОДААР ЧҮҮЛ ЭТАЛОНУН (МОТОРНУҢ ОДААР ЧҮҮЛҮН), МАЛГА БОЛГАШ КУШКА БЕДИК ШЫНАРЛЫГ ЧЕМНЕРНИ, КОНДИТЕР ПРОДУКТУЛУГ ИНУЛИННИ, ИЖЕР СУКСУН АЙМААН БОЛГАШ ООН-ДАА ӨСКЕ ЧҮҮЛДЕРНИ БҮДҮРЕРИ ПРОГРАММАДА КӨРДҮНГЕН БОЛГАШ ПЛАННАТТЫНЫП ТУРАР.**

Инулин — эмнелге болгаш аптекага ужур-дузалыг үнелиг продукт. Оортан эмнелге болгаш аптекага чугула чээрби ажыг эм аймаан бүдүрер. Чем аймаан шеглиг хереглээр кижилерге чемнерни бүдүреринге ону база ажыглаар.

Инулинни сыңый, бүүрек аарыгларындан, а ол ышкаш рак аарыгларындан кижилерни эмнээринге, бүдүмелдер солчулгазы будулганда эм кылдыр ажыглаарын сүмелеп турар.

Инулинни бүдүрер комплекстиг каттыжыышкыннарны хан орнунга база ажыглап турар. СПИД-ке удур инулинден эм аймаан япон эртемденнер чогааткан.

Ада-чурттуң болгаш делегей практиказында чок инулин дээр эм аймаан бүдүрүп алырының технологиязы (аргазы) бар. Ол арганы Россия Федерациязының № 2066965 патентизи-биле 1995 чылда камгалаан. Технологтуг ол шиитпир болза, бойдуска хоралыг эвес болгаш курлавырларны камгалаар, экологтуг чүүлдер болгаш технологтуг продуктулар талазы-биле тускай чарыгдалдарны негевес. Ол технология-биле бүдүрер инулинниң бот-үнези АКШ-тың 5 долларындан ажыг эвес.

Фруктоза (кат-чимис чигири) — ол дээрге, чүгле аарыг кижилерге чем болур чигир эвес, харын кижи бүрүзүнге чаагай чигир-дир. Фруктоза болза, бойдустуң эң-не чаагай болгаш эки амданныг чигири-дир. Ол дээрге, бойдустуң кайгамчык чымыштыг амытаны —арының бүдүрүп турар арыг чигири-дир. Фруктоза дээрге, анаа чигирден ийи катап артык амданныг болгаш кат-чимис аймаанын мөөңнеттинген продуктузу-дур, ону бүдүрери анаа чигирни бүдүрүп алырындан 4-5 катап чиик чарыгдалдыг.

Фруктоза болза, хап-дамыр аарыгларынга удур шынарлыг болгаш организмниң үр үеде хилинчектээшкинниг күжениишкиннеринге, аар күш-ажылга чигелдени көргүзер. Кижиниң диштериниң үрелип баксыраарын 35-40 хуу чедир кызырар.

Ол продукт болза, ылаңгыя диабет дээр ондактыг аарыглардан, баарда даштыг аарыглардан, уттуучал аарыглардан, чүректиң саргыыр аарыгларындан качыгдаан улуг-даа, бичии-даа кижилерни эмнээринге онза чугула ужур-дузалыг.

Фруктудан — чимис аймаандан кылган чигир Россияның, харын Тываның безин рыноктарында — садыгларында чок болгай.

Американың Каттышкан Штаттарында сөөлгү 10 чыл дургузунда кат-чимис аймаан ажыглаары чылда 5 миллион тонна чедир көвүдээн, ол дээрге, кат-чимистен чигир бүдүреринин ужур-дузазын тодаргай херечилеп турар. Фруктозаны бүдүреринң делегейниң хөй чурттарында аъш-чем үлетпүрүнде езулуг революция кылдыр санап турары черле таварылга эвес боор. «Чигир диабеди» деп Федералдыг программаның сан-медээлерин езугаар алырга, кат-чимис продуктуларындан бүдүрген АКШ-тың 100 ажыг миллион долларынга деңнежир чарыгдал-биле алдынган инулин бистин чуртувуска четчир хевирлиг. Бүгү чурттуң хереглелинге деңнээрге, ол чарыгдал ындыг-ла кончуг улуг эвес деп бодаар мен.

Мындыг чижекти айтып болур. Гадан 200 центнер адаккы дүжүттүг 500 гектар чер участогундан топинамбурнуң 10000 борбак дазылдарын алгаш, оортан 1000 тонна инулинни (ол дүжүттүң 10 хуузун) бүдүрүп болур.

Инулинниң 1 килограммының делегей рыногунда таарымчалыг өртээ АКШ-тың 120 доллары азы 720 муң рубль, үстүкү өртээ — 2000 америк доллар. Түңнелинде:

1000 тонна х 120 доллар= 120 млн. доллар болур-дур.

Инулинни чорудуп бээр дугайында чагыглар даштыкы компаниялардан келген.

Төлевилелди боттандырарынга инвестиция 3 млн. доллар азы 18 миллиард хире акша негеттинип турар. Аңаа чарыгдаан акша-хөреңгини дедир эгидип алырының хуусаазы 12-15 ай.

Төлевилелди боттандырарының ондак чогун, ажыктыын, орулгалыын бөдүүн санаашкыннар безин бадыткап турар. Бүдүрген инулин делегей рыногунга безин адааннажыр аргалыг.

Ол эмни болгаш өске-даа продукцияны топинамбурдан кылыр бүдүрүлгелер Россияда ам-даа чок болганда, ындыг бүдүрүлгени Тывага тургузуп алыр болзувусса, ол хөй чылдар дургузунда чурттуң болгаш даштыкының рыногунга орулгалыг садыглап шыдаар бис. Программаны боттандырар болзувусса, 600 миллиард рубльди чайлыг ажылдап алгаш, чиник өртектиг эм болгаш продукт аймаа-биле республиканың чонун хандырып болур бис. Республиканың бюджеди 300 миллиард ажыг рубльди алыр ийик. Ынчаарда республика бюджединиң чедишпези 30-40 хууга кызырлыр апаар. Ынчаарда бистиң бүдүрүлгевистен кирген орулга бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңын бүрүн хандырар. Ынчангаш башкыларның, эмчилерниң, милиция ажылдакчыларының болгаш өскелерниң-даа чогумчалыг ажылдаарынга, чурттаарынга байдалдарны тургузуптар бис.

Кажан акшаны ажылдап алгаш, республиканың бюджединге төлелгелерни киирген сөөлүнде, сайгарлыкчы бүрүзү мандып, сайгарлыкчы чорук чечектели бээр, тыва улустуң шаг-төөгүден бээр чаңчыл болган бүдүрүлгелерин катап тургузуп, сайзырадып, чаа бүдүрүлгелерни немей тудар, хөй муң кижилерге ажылдаар черлерни хандырып бээр аргалыг болур бис. Чижээ, «Гидромагнитное динамонуң» энергиязын бүдүрүп-даа болгай бис.

«Гидромагнитное динамо» — доктаамал-даа, өскерлир байдалдыг-даа гидромагниттиг шөлдү күштелдирериниң азы хевээр деткииришиң чорудулгазы-дыр.

«Гидромагнитное динамо» — ол дээрге, механика чокка энергияны алыры, бойдустуң арыг-силиг болуру, электри четкилериниң турбазы, эвээш чарыгдалдыг болгаш чиник өртектиг электри энергиязын бүдүрери, конституцияның бөдүүнү, ону сайзырадыр аргаларның бар болуру-дур.

Массазы 900 кг тургузуг 1500 квт күчүлүг, а чиик автомобильдиң чүве шыгжап алыр өрээлинге тургускан тургузуг 100 квт күчүлүг болур.

Ам-даа ажыглаттынмайн турар аргаларывыс шак мындыг эгээртинмес хөй-дүр, оларны ажыглаары — тыва черни чечектелдирер, ооң хөй национальдыг чонунуң амыдыралын экижидип болур арганы бээр.

Менден мындыг айтырыгларны чайлаш чок салып болур: «А магадылал кайдал? Бисти мегелептер эвес сен бе? «МММ», «Хопер», «Кредит» компания, «Время инвест» деп мегечилерни көрген болгаш билир бис. ол бүгү канчаар, чүнүң-биле доозулганын база билир бис».

Мен олар ышкаш мегечи болбас мен. Ол дугайында дараазында чүүлдер-биле бадыткап көрейн:

● чонну мегелээн ажыы чок: миллион рубльди мегелеп алыры — хөй миллиардтарны чедир ажылдап албазы болгай. Ону мугулай кижи үүлгедип болур, бо талазы-биле бүзүрээн мен;

● мегелээри — ол дээрге, бодунга, бодунуң өг-бүлезинге, өңнүктеринге, харын ажы-төлүнге, төрээн иезинге, төрел-дөргүлүнге өскерликчи болуру, сагыш-сеткилин, угаан-сарыылын, сүнезинин албыс-шулбуска, аза-четкер, диреңге садары ол-дур;

● амыдыралда бүгү чүве бурганның номнаанын езугаар болуп турарынга бүзүрээр мен. Кандыг-даа каржы чорук кеземчеге онаажыр дээрзинге бүзүрээр мен. Чаагай, буянныг чүвени кылган болзуңза, бурган сени шаңнаарынга база бүзүрээр мен. Кошкак кижилерни хомудадып болбас, а кырганнарга дузалаар дээрзин билир мен —амдыызында аныяк сен, а домей-ле кырый бээр сен!;

● акша дээрге, акшаның бодунга, байлак дээрге, байлактың бодунга бараан болбас, а чырык өртемчейде диріг бүгү кижилерге бараан болур ужурлуг, оорлар үүлгедип, тараа-быдааны, байлакты үптеп, төтчеглеп турар черлерге акшаны-даа, байлакты-даа шыгжап болбас, эртинени идегелдиг черге ылаптыг кадагалаар, чурээн ында турар ужурлуг. Эртине кымда барыл, аңаа бердинген болганында, ол өзүлделиг болур;

● чаагай үрезинни чажып тарыыр ажыл-ишчи — кижиниң езулуг төлү-дүр.

Менден мындыг айтырыгларны база салып болур силер: ол программаны боттандырарынга кымнар киржирил? Кымнар деткиирил, кымнар хынаарыл? Ондактыг, сезиктиг чүве бар бе?

Ак сеткилим-биле харылап көрейн:

● Тыва Республиканың сайгарлыкчыларының профэвилели деткиир болгаш хынаар, контрольдаар;

● Тыва Республиканың «Концерн Сибирь» деп сайгарлыкчылар эвилели (ассоциациязы) деткиир болгаш хынаар;

● «Хостуг Тыва» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкин хынаар болгаш контрольдаар;

● Россияның Улусчу-республиканчы партиязының Тывада девискээр салбыры контрольдаар;

● Россияның Эртемнер академиязының президентизи профессор П. Ф. Иванковтуң практиктиг дузаламчызы;

● программаны тургузарынга болгаш боттандырарынга РФ-тиң ТЭА-зының академиги, камталал медициназының америк национал академиязының чингине кежигүну, РФ-тиң ТЭА-зының кижи экологиязының институдунуң директору, Москвада аъш-чем үлетпүрүнүң институдунуң аъш-чем биотехнологиязының болгаш консервилээриниң кафедра эргелекчизи В. Н. Голубевтиң практиктиг дузаламчызы (келир үеде тургустунар бүдүрүлгениң кадрларын өөредири, дериг-херекселдерни чорудуп бээри, продукцияны делегей рыногунга сайгарары);

● программаны тургузарынга болгаш боттандырарынга Бүгү-россияның «Топинамбур» ассоциациязының президентизи, Иркутск хоорайда «Биотек» фирманың директору Н. К. Кочневтуң практиктиг дузазы;

● ондактыг болгаш сезиктиг чүүлдер чүгле форс-мажорлуг болуушкуннар-биле (чер шимчээшкини, күрүне эргилдези, халаптыг үерлээшкин дээн ышкаш) холбаалыг болуп магатчок;

● өртектер тургустунарының ондаа 1000 хуу чедир бедик орулгалыг болурунуң ачызында херек кырында чарлаттынган болур;

● иштики болгаш делегей рыногунга продукциявыстың сайгарлыры 100 хуу болур (даштыкы чурттарның компанияларындан чагыглар ам безин бар);

● продукцияның бедик шынарлыы-биле холбаштыр өртектери чиик болур;

● продукциявысты ылаңгыя сайзыралдыг чурттарга калбаа-биле хереглеп ажыглаар;

● Россияның рыногунда адааннажыкчыларның ам дээрезинде чогу;

● технологияның онзагай байдалы болгаш чүүлдери— оларга деңнежир чүүлдер делегей практиказында чок;

● продукцияны бүдүрери дорт болгаш моондак чок болур — чиг эт чорудуп берикчилериндеп хамаарылгавыс чок турар;

● кажан дүжүт багай болур болза, бүдүрүлгениң чиг эт хандырылгазы-биле холбашкан бергелер туруп болур-ла харын, ынчалзажок ол бергедээшкиннериң туруп келири барык чок: топинамбур деп культураның дүжүдү кезээде бедик болур, ол культураны Кызыл хоорай чоогунда дачалар участоктарынга чамдык кижилер тарып каарга, дүжүдү кедергей чаагай болуп турар болгай.

Үстүнде айыткан чүүлдерден мындыг түңнелди дидими-биле кылып болур: «Топинамбурдан бедик шынарлыг үнелиг чүүлдүң продукциязын бүдүрер» деп программаны боттандырарының бүттүнмейн баары канчап-даа болдунмас, ынчангаш ол программага салыышкыннар, чээлилер — идегелдиг болгаш дыка ажыктыг болур.

Ол программаны тургузары болгаш боттандырары — мээң амыдыралымның херээ-дир! Мээң ажылым Тыва Республиканың хөй национальдыг чонунга чаагай бараан болзун! Эки бодап көрүңер, байып ап болур бис. Бурган силерге сарыылдыг угаазылалды болгаш ханы билиишкинни бээр болзун! Мээң телефоннарым 3-53-41, 3-20-02.

Хүндүткел-биле Григорий **СЛЕСАРЕВ** — сайгарлыкчы болгаш «Сейба» деп тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу, ТР-ниң оралакчы-президентизиниң албан-дужаалынга кандидат болуп турган.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

АКШАНЫҢ ТЫВЫКЧЫЗЫ—ШЫНАР

Тайылбырлыг репортаж

Айның баштайгы ажыл хүнүнде Кызыл кожууннуң хереглекчилер ниитилелиниң безерек удуртукчулары — садыглар болгаш хлеб-кондитер цехтериниң эргелекчилери чыглып келген. Ниитилелдиң бүдүрүлге ажылы найысылал чоогунуң улуг чижиишкиннинге алыспайн, сөөлгү чылдарда элээн чедиишкинниг чоруп келген. Ниитилел ажылдакчыларының шалыңын ай санында акша боду-биле санап берип турар эвээш санныг бүдүрүлгелерниң саңында. Сөөлгү үш чылдың дургузунда ниитилел банкыдан чээли албаан, харын Абаканның болгаш Красноярскиниң бүдүрүкчүлери-биле дорт харылзааларны хөгжүткеш, барааны баштай ап алгаш, өртээн сатканының түңнелинде эгидер байдалды боттандырып турар. Ниитилелдиң ажылдакчыларының санын угаан-сарыылдыы-биле (300 оранчок ажыг кижи турганындан 126 кижиге чедир) кызырган, бүдүрүлгени экижидериниң ханы анализин кылган, ай санының баштайгы ажыл хүнүнде безерек удуртукчуларның идепкейлиг киржилгези-биле тодаргай анализти кылбышаан, чоннуң үнген айда кандыг барааннарга хереглелдиг болурун болгаш ажылды канчаар организастаза эки болурун сайгарып чугаалажып турар.

Августуң бир чаашкынныг хүнүнде хереглекчилер ниитилелиниң бүдүрүлгелериниң удуртукчулары ырак-узак болгаш хем-шаптараазынныг черлерден— Баян-Колдан, Чербиден, Кара-Хаактан бээр баштаар чер даргазының кабинединге чыылган. Ындыг чугаага чеден ажыг чылдар дуржулгалыг кооперацияның ажылдакчылары парын чугааны кылыр дээрзи билдингир, аңаа саарылганың чажыттары болгаш чарлап болбас аргалары турар дээрзи билдингир. Ынчанмыже ай түңнелиниң анализинге олуржурун меңээ чөпшээрээн турган.

ТАЙЫЛБЫР:

Кызыл кожууннуң хереглекчилер ниитилелинге мээң дорт хереэм чок, ооң баштаар чериниң даргазы Юрий Соскутович Монгуш-биле чаңгыс-даа катап ужуражып чорбаан мен, ооң-биле таныжар чылдагаан-даа чок турган. Ынчанмыже Бурган ону ынчаар бодаваан болду: сыр өске ажыл кылып чорааш («Тыва ТВ информ» солуннуң даалгазы-биле ортумак тускай өөредилге чери доосканнарның ажылга кирип ап турарын сонуургап чорааш), аскаш (Кызыл хоорайның хереглекчилер ниитилелинге баар дээш), согур душ боол, бо бүдүрүлге коллективинге чедип келген болдум. Ындыг янзы-биле ооң ажылын, рынок экономиказының байдалында багай эвес ажылдап турарын, ооң чамдык чедиишкиннериниң аргаларын сонуургавас аргам чок болган.

Юрий Соскутович арга-дуржулгалыг кооператор кижи болду. Ол бодунуң удуртуп турар коллективиниң иштинге ажылдакчыларны кара чаңгыс профессионалчы шынарларын барымдаалап үнелээр болгаш депшидер кижи кылдыр бодун көргүзүп шыдаан, ажылдакчылар аңаа бүзүрээн, ол дугайын хөй чылдар улаштыр кижилерге бадыткап көргүскен, боду ажылдың ханы анализин кылбышаан, ажыктыг болгаш чаа байдалдарны кончуг билдилии-биле эскерип, адаанда турар кижилерни экономиктиг ханы анализке өөредип, саарылга чижиишкининиң нарын мергежилдеринге мергежидип, эки ажылдаарының бүдүрүлгеге болгаш амы-хууда амыдыралга ажыктыг талаларын хүн бүрү сагындырып билир кижи-дир деп бүзүредим.

РЕПОРТАЖ:

Бир-тээ, бо сайгарылга чартык чылдың сан-чурагайлары тодараттынып келгенинде эртип турар чүве болганда, Юрий Соскутович Монгуш чартык чылдың түңнелдеринге элээн доктаады. Чүл дизе, эрткен 1996 чылдың деңнели-биле алырга, бо чылын ниитилелдиң ниити орулгазы 300 миллион хире акшага кызырылган, чүгле бир миллиард 392 миллион акша болган. Маңаа боттуг чылдагааннар (акша-шалыңның чогуур өйүнде үнмейн турары болгаш көдээ чурттакчыларның орулгазының кызырылганы) улуг рольдуг болган, ынчалза-даа ажылдакчылар саны кызырылганы-биле холбаштыр бир ажылдакчыга онааштыр көргүзүглер муң-не дорайтаваан. Моон соңгаар кижи саны кызырар хемчээли шуут туюлунга тулуп келген, ооң ужурунда саарылга чижиишкининге тын менди тиилеп үнер төлээде, бүдүрген барааннның шынарынче, даштыкы хевиринче онза кичээнгейни угландырары чугула апарганын Юрий Соскутович онзалап демдегледи. Эрткен алды айларның дургузунда хлеб быжырар черлер 68 миллион арыг орулганы берген, оларның ажылын моон соңгаар экижидери быжырган хлебтиң шынарындан улуу-биле хамааржы бээр үе келген. Ооң-биле чергелештир бодун бадыткап шыдаваан бүдүрүлгелерни болгаш саарылгачы аргаларны соксадыры чугула апарган. Чижээлээрге, кондитер цеги алды айның иштинде 15 миллион когаралды кылган, ооң ажылын соксаткан, ам удуртукчулар-биле ону шуут соксадыр бе азы кандыг-бир байдал-биле эде органызастаар бе дээрзин сүмележир деп турар.

Ниитилелдиң кол бухгалтери Нина Павловна Смоленцева саң-хөө анализин кылды. Бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазында моон соңгаар бергедээшкиннерге таварыштырып болгу дег чүүлдерни ол баш удур айытты. Чижээлээрге, бараан эргилдези кызырылган, бараан курлавыры эвээжээн, садыгларның шимчевес эт-хөреңгизи көвүдээн дугайын Нина Павловна болгаш кол экономист Вера Павловна Юлдуева айыттылар. Бир эвес бо чүүлдерни дарый эде сайгарбас болза, ажылдың көргүзүглери өрүлевес, а чоорту кудулаар, ол байдал ниитилелдиң болгаш ажылдакчы бүрүзүнүң амыдыралынга эки эвес уржуктарны халдады бээр. Ынчангаш ниитилелдиң удуртукчулары тодаргай хемчеглерни ажылдап кылганын болгаш сайгарылганың тускай (чажыт) кезээнде саналдаар деп турарын дыңнаттылар.

ТАЙЫЛБЫР:

Кандыг-даа ажылдың тускай аргалары болгаш терминнери бар болгай. Садыг ниитилелинге хамаарыштыр ындыг чугула негелделерниң бирээзи бараан эргилдези болур. Бир эвес бөдүүнү-биле алыр болза, кандыг-бир барааннның кижилерге эргежок чугулазын билип алгаш, ооң өртээн улгаттыргаш, хонук-хонуу-биле ооң чанынга олуруп турар болза, ниитизи-биле шоолуг түңнелге четпес дээрзин саарылга экономиказының анализи көргүскен. Харын барааннның өртээн дыка улгаттырбайн, ону дүрген садып, ол-ла үениң дургузунда хөй эргилдени кылып, барааны «чүгүрүк» болдурар болза, ниити түңнел оранчок бедий бээр. Ооң ужурунда барааны «чүгүрүк» болдурары, бараан эргилдезин көвүдедири ажылды экижидериниң аргазы кылдыр тодараттынган.

РЕПОРТАЖ:

Бо айтырыгның талазы-биле садыгжылар чугаалажып келирге, деңдески эвес байдал илереди. Бараан эргилдезиниң чижек көргүзүү база турар боор чүве-дир. Ол база дөмей эвес. Бир эвес бараан эргилдези Сукпак садыында 181 хонук, № 1 садыгда — 90 хонук болза (тергиин багай), эки ажылдыг садыгжыларда мырыңай эвээш: 24 хонук (№ 4 садыгда), 21 хонук (№ 5 садыг), харын-даа 19 хонук (хоорайның Башня чоогунда «Өг» садыгда) боор турары профессионалчы эвес-даа кижиге хөйнү илередип болур чорду. Ол дугайын болгаш бараан эргилдезин дүргедедириниң эргежок чугулазын садыгжылар Айлана Биче-оол (Кара-Хаак), Маргарита Неделина (Сукпак), Дина Намчак (№ 5 садыг), Анфиса Блинова (Сукпак) тодаргай чугаалады. Оларның бодалдарын болгаш саналдарын деткивишаан, кижилерниң чугаазындан илдең болгаш чедир чугаалавайн барган чүүлдерин тодаратпышаан болгаш ханылатпышаан, Юрий Соскутович амгы хүннерде кылып болгу дег саарылганың чамдык «чажыттарын» мен олурумда-ла чарлап үндүрдү: өөредилге чылының чоокшулап олурары-биле холбаштыр өөредилге херекселдерин болгаш школачыларның хереглелдерин, ылаңгыя хеп аймаан, ооң иштинде чиик өртектиг болгаш көдээ черлерге улуг хереглелдиг идикти дарый хандыртынарын барык-ла олурушкан кижи бүрүзүнүң туткан саазынынга албадал-биле бижитти.

ТАЙЫЛБЫР:

Саарылга ажылын профессионалчы езу-биле сайгарары база бир чугула салымчаяан-дыр дээрзин Юрий Соскутович Монгуштуң чанынга олура бүзүредим. Садып алыкчыга херектиг бараан дугайын бодаары дээрге-ле чүгле орулга киирип алырының аргазы эвес-ле болгай, шыны-биле алырга, ол ындыг, ынчалза-даа ол-ла үеде чон дугайында, садып алыкчыларның хереглелиниң болгаш чарыгдалының дугайында, төрээн суурунуң кижилериниң ниити амыдыралының дугайында база [illegible]гыш човаашкын апаар[illegible]ыр.

РЕПОРТАЖ:

Хлеб быжырар черлерниң удуртукчулары Людми[illegible] Кыргыс (Баян-Кол), Ир[illegible]а Майынды (Сукпак) болгаш чамдык садыгжылар ажылдың бо адырын сайзырадырының болдунар хире аргаларын сүмелешти. Хлебти бүдүрерин көвүдедири көдээ черлерге болдунмас, амгы үеде ажыл төлевирлерин продуктулар-биле төлеп турары биле чергелештир хлеб са[illegible]пас, а далган быжырып чип турар кижилер көвүдээн, национал чемнер —тараа, далган, ааржы-биле хандыртынар өг-бүлелер база эндерилген, ынчангаш моон соңгаар орулгалыг ажылдаарының кол аргазы шынарны экижидери апарган дээрзин илеретти. Шынар айтырыы эң чугула, ону ылап чедип алган соонда, харын-даа найысылалдың бүдүрүкчүлери-биле чижириниң эргежок чугулазын Юрий Соскутович дораан-на эскергеш, ол бодалды ханыладып, барааны хереглекчиге уткуштур саналдап үндүрериниң болгаш эки талаларын көргүзериниң аргаларын саналдады. Хамык ужур, шынап-ла, шынарда, Баян-Колдуң хлеб продукциязын бүгү тыва чон шагдан бээр-ле үнелеп биле берген болгай. Ам сорулга ол барааны найысылал саарлыкчылары-биле чижиринге киирери болуп турар. Көдээ саарлыкчылар-биле чижириниң кол аргазы база-ла шынарны экижидери болур дээрзин баштаар чер даргазы ажылдакчыларын өөреди аарак быжыглаар чорду.

ТАЙЫЛБЫР:

Бо сайгарылгага олуруушкаш, көдээ суурларда хуу сайгарлыкчылар дугайында мындыг бодалга келдим. Оларны барык-ла беш чурттакчы бүрүзүнүң бирээзи деп санап болур. Ынчалза-даа оларның хөй кезии кайда-даа бүрүткеттинмээн, езулуг бүрүткел чок, санитар байдалы куду. Кол-ла чүве — олар бюджетче үндүрүг киирбейн, черлик-дээрбечи байдал-биле ажылдап, үндүрүг төлеп турар бүдүрүлгелерниң болгаш бүрүткелдиг саарлыкчыларның орулгазын оор езу-биле чулуп чип турар. Бо дугайын чер-чер чагыргалары, үндүрүг болгаш шагдаа органнары сонуургаар болза, хемчег ап болгу дег чүве-ле хөй ышкаш.

РЕПОРТАЖ:

Кызыл кожууннуң хереглекчилер ниитилелиниң безерек удуртукчулары ниити сайгарылганы кылып дооскаш, ам боттарының тодаргай ажыл-херектерин, орулгаларын, профессионалчы аргаларын тодарадып алыры-биле артып кагды. Мен чоруптум, оларга хомудавас мен, оларның чажыттары боттарынга арткай аан. Чорууңар чогузун, орулгаңар улуг болзун, анализиңер үре-түңнелдиг болзун, кооператорлар!

Алдын-оол ДАРЖАА.

АТТЕСТАЦИЯ ЭРТТИРЕР

ТР-ниң Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитединиң төп аппарат ажылдакчыларынга бо хүннерде аттестация эрттирер. Ол аттестацияны кончуг шыңгыы — ажылдакчыларның юридиктиг болгаш саң-хөө айтырыгларының талазы-биле сайгарып билирин хынап көөрүнче угландырар. Аттестацияның кол сорулгазы — төп аппаратка бедик мергежилдиг ажылдакчыларны шилип алыры.

Аттестация комиссиязының даргазы — В. С. Долмажап. Чер айтырыы сөөлгү үеде база бир кол черин ээлеп турар болганда, ында тускай эртемниглерниң ниити билииниң деңнели шыырак турар ужурлуг.

Бистиң корр.

ХАРЫЫ-ДАА, ДУЗА-ДАА ЧОК

Ус-шеверлерниң идегели өшпээн

Сагыш-сеткилим хомудааш силерже бо чагааны бижиир ужурга таварыштым, эргим редакция.

1994 чылда өөм ээзи Билдиң-оол Бюрбюович Донгак-биле «Наташа» деп хуу бүдүрүлгени ажыдып алган бис, рынок үезиниң негелдези-даа ындыг болгай. Бүдүрүлгевистиң угланыышкыны — бажың иштиниң эдилелдерин чазап кылыры. Өөм ээзи Чадаананың үлетпүр комбинадынга чазанакчылап чораан, боду ус-шевер, алдын холдуг кижи. Бодум кожууннуң статистика эргелелинге экономистеп ажылдап чордум. Үш оолдарлыг бис.

Мактанып канчаар, Чадаана хоорайда бисти билбес улус чок. Үениң аайы-биле бажың иштиниң янзы-бүрү эдилелдерин: удуур, чемненир, аалчылар өрээлдериниң бөлүктерин чазап кылып турар бис. Бүдүрүп турар кылыгларывыс садыгның эдилелдеринден чараш, быжыг, шынарлыг боорга, чагыкчылар үзүлбес. Хомуданчыг чүве: акша-төгериктиң чедишпези, ажылдаар цех чогу, ажылдаар таарымчалыг байдалдар чогу-биле чонnуң хэрэгцээлерин хандырып, чонга ачы-буян чедирер аргавыс чок болуп турары. Кудалар үезинде, эң ылаңгыя чайын, чоң өртээ аар, быжыг эвес мебель садып алыр дээш Саян артында хоорайларже барып, хөй-хөй акшаларны ынаар чарып турарын көрүп тур бис. А ол акша-хөреңги Тываның экономиказын сайзырадып, тыва ус-шеверлерге чүге артып болбас турган деп?!

1994 чылда Чөөн-Хемчик кожуунга хуу бүдүрүлгелерге тускай чээли акшалар келген турган. Ол чээлини кымга бээрин, кымга бербезин кожуун чагырыкчызы С-Д. Д. Ондар боду билир болганындан ол үлээшкинге кирбейн барган бис.

1996 чылдың февраль 7-8 хүннеринде Чадаана хоорайга ус-шеверлер арасынга делгелге болуп эрткен. Аңаа шаңналдыг черлерни ээлеп, чоннуң үнелелин чаалап алган бис. Ол делгелгеге хоорайның ус-шеверлеринден бирги черни алдывыс, шаңналынга 300.000 рубль бээр бис деп аазаан. Аазааның үш чыл манаар чүве дээн, ол шаңналды мынчага чедир албаан бис. Хоорайның чагырга даргазы В. М. Оолчукайдан айтырарымга, акша чок чүвени канчаар мен дээн хорадаар болду. Өске киржикчилер база шаңналын айтырып турганнар. Чок акша болза, аазаан херээ чүү боор. Чонну ынчаар мегелеп, ыттан эрттирерге болур бе?

Кожуун мурнундан ийиги черни алгаш, шаңналга 250.000 рубльди Даа кожууннуң байырлалында алган бис. Ол делгелгеге бистиң чазап кылып каанывыс удуур өрээлдиң бөлүүн кожуун чагырыкчызы С.-Д. Д. Ондар көргеш, магадап ханмаан дарга болгай.

1996 чылда бистиң кожуунга ТР-ниң Аныяктар яамызының сайыды Александр Санчат кээп чораш, бистиң бажыңывыска кирип, чурттап турар байдалывыс-биле танышкан. Чазап кылган чүүлдеривисти көргүзүп, акша-биле дузалаарын дилеливис.

Кожууннуң хөгжүлдези, чоннуң амыдырал байдалы кожуун болгаш тус чер чагырыкчыларындан кончуг хамааржыр. Өске девискээрлерниң удуртукчулары ус-шевер улузун аажок деткиир боор чорду. 1995 чылда эштерим-биле Алтай барып чорааш, бир суурнуң чазаныр ус-шевер өг-бүлеге бардывыс, кожууннуң чонунуң эт-севин чазап берип турар улус болду. Оларның бажыңының даштында чазаныр цеги, материалдары, пилорамазы, ыяш сөөртүр лесовоз машиназы шупту бар. Чагырыкчызы: «Чээли келди, алыр сен бе?»—деп айтырып келгенин көргеш, магадап ханмаан мен.

Бистиң өг-бүлевис шупту 5 кижи бир өрээлдиг бичии, дыкпыш бажыңда чурттап турар бис. Кыжын боорга, бажыңга чазаныр, дозулаар, чайын станокту үндүргеш, ажык дээр адаанга ажылдаар, чаъс-чайык кээрге, ол бүгүнү бажыңче киир дажыглаар — хилинчектиг чүве-ле болгай. Оолдарывыстың кичээл кылыр чери безин чок. 10 харлыг оглувус 1995 чылда аарый берген, эмчи хайгааралында турар. Ол аарыг лак чыдындан тыптыр аарыг болду. Лак, дозу чыды кадыкшылга хоралыг болбайн канчаар. Ажыл-амыдырал дээш кызып чораш, оглувустуң кадыын мынчаар үреп алганывыска хомудаар-дыр бис.

1995 чылда кожуунга субсидия акша келген, чогум бажың оочурунга 1982 чылда-ла турган мен. Комиссияга документилерни киирдим, кежигүннер чурттап турар байдалывысты көргеш, субсидия бээри чөп диштилер. Ынчалза-даа ону база бербейн бардылар, дараазында алыр силер деп каан, ол-ла-дыр.

1996 чылдың август 6-да ТР-ниң Чазаанга цех тудуп, база чазаныр станоктар садып алыры-биле чиигелделиг чээлини бээрин дилеп, билдириишкин киирген мен, ооң киирген дугаары 07 — 20/1453. Бүдүрүп турар эт-севивистиң чуруктарын алгаш чеде бердим. Президент Ш. Д. Ооржак ону көргеш, аажок чарашсынып, сонуургаан. Бистиң өг-бүлевиске чоргаарланып, Тывада мындыг ус-шевер аныяктар барынга өөрүп четтиргенин илередип, дузалаар болган. Президент, Чазактың харысалгалыг ажылдакчылары Х. К. Куулар, В. И. Каң-оол, Л. Н. Нурзат, А. Д. Бегзи оларның адресинге: «Кылган чүүлдери дыка онза болуп турарын көргеш, дуза кадары-биле сүмеден киирзэрин диледим»—деп бижээш, адын салып каап. Оон бээр чыл чедип тур, ол даргаларымдан харыы-даа, дуза-даа чок мындыг.

Бистиң чонувус арасында кандыг ус-шевер кижилер чок дээр. Тывавыстың алдын холдуг шеверлерин деткип, чер-чуртувусту чүге сайзырадып шыдавас деп бис?

Президент Ш. Д. Ооржак аныяктарны, хуу бүдүрүлгелерни деткиир мен деп соңгулда үезинде аазаан болгай, ынчангаш идегелим оскунмайн, хуу бүдүрүлге «Наташага» дузалап, чиигелделиг чээлини бээрин диледим.

Саара ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

ЭКИ КЫЛГАН ИШ ЭЛЕП ЧИТПЕС

Төлептиг кижилер дугайында

БИСТИ КАНЧААР ӨӨРЕДИП ТУРЖУК

Төрээн Тывам төвү турган
Төөгүлүг суурувуста
Салгалдарның самнап ойнаар
Салым-чолдуң ордузу бар.
Үжен чылдар эгезинде
Үндезини тургустунган
Эргим, ынак школамның
Эртинези — эртем-билиг.
Сагыш-сеткил саймаараткан
Самагалдай школазы.
Салгакчылар чаңчыл-сүзүүн
Сактып кээрге, сагыш ханар.

Эртем-билиг чедип ап, өөренип чораан ачы-буянныг школамга ажылдап чораш, чаңгыс классчыларым, школачы эш-өөрүм болгаш бисти башкылап, кижизидип чораан орус, украин, бурят, хакас башкыларывыс дугайында өөреникчилеримге, кады ажылдап турар аныяк башкыларымга бо-ла чугаалай бээр мен, ынчангаш агый берген назынымда школам дугайында каш сөстү мергежилдиг «Шын» солунумга бижикседим.

Башкы кижи кырый берген назынында өөредип, кижизидип чораан өөреникчилери-биле ужуражып, хөөрежи бээрге, ажылдап, өөренип чораан школазын, башкылар коллективин сактып, йөрээп, өөрүшкүлүг, ундаралдыг болуушкуннарны угаай бээр үелер тургулаар. Школачы чылдарымда бисти өөредип база мээң-биле кады ажылдап чораан башкыларым, ол болза бежен, алдан чылдарның башкылары биче сеткилдиг, бөдүүн бүдүштүг кижилер-ле болгай. Оларга Смирновтарның өг-бүлезин чижек кылдыр киирейн.

А. С. Смирнов башкывыс школага шериг херээниң кичээлдерин кайы хире мергежилдиг эрттирип, бисти кижизидип чораан ийик! Бистерни, ынчангы школачыларны, аваангыр-кашпагай, эрестиг чорукка канчаар өөредип, негелдени салып чораан ийик! Ол үеде республикага бистиң школавыстың хаакчылары, шыдыраачылары, боодалга адыкчылары мактал-шаңналдыг черлерни чедип ап чордулар, оларга хаакчылар Хуна Өнермаа, Болат-оол Көжерек — чемпионнар, Өрендей Орус-оол шыдыраачы, боодалгага 100 деп сандан 97-99 саннарны мен (автор), эжим Магаранза Белек-оол (ам бистиң аравыста чок) аткаш, алдаржып чордувус ийин.

50-60 чылдарда школачылар кышкы үеде хаактап, чуңгулаарынга кончуг-ла хандыкшылдыг турган. Самагалдай школазының ынчангы өөреникчилери Туглуга дааның мурнунда ийи дагны «Казбек», «Эльбрус» деп адап алгаш, чуңгулап турдувус. Бир-ле катап «Эльбрус» даанга бир метр ажыг трамплин кылып алгаш, кым эң-не ырадыр халыыр эвес дээш маргыжып, халып турувуста, М. Белек-оол эживис 12 метр ажыг халааш, харлыктыр ушкаш, бисти кайы хире коргутканын сактып чор силер бе, эш-өөрүм Мөңге Доржу, Сувандин Иван, Сам Шавуу...

Кажан республикага школачыларга чаңчыл болган хөглүг «Зарница» оюну нептерээн турда, база-ла А. Смирнов башкывыс Тарлашкын тулчуушкунунга турасхаатан Эрзин, Самагалдай школачыларының арасынга «Зарница» мөөрейин канчаар солун организастаан ийик!

Мөөрей-ужуражылга болур хүннүң даң бажы эртенгиниң 5 шакта бистиң школаның 8, 9, 10 класстарының өөреникчилерин чыскаап алгаш, Улуг Хайыракан даан таварып, берге-даа, хөглүг-даа орукту эртип, кайы хире ол оюнга киришкен ийик бис, чаңгыс классчыларым? Физика башкызы Нелля башкывыс волейбол, баскетболга онза-ла ойнаар, бисти ол оюннарга хандыкшылдыг болурунга сонуургалды оттурган-на болгай. Школавыска турникке оолдар бирден-бирээ чокка ойнаар турдувус, хүн долгаарынга Сарбаа Валерага чедер кижи чок турду.

Ол-даа канчаар, эрткен, барган үе-дир, ынчалзажок ол бүгү — төөгү-дүр.

Чаңгыс классчылар, бистер Б. С. Нүрзат, Д. Ч. Ноокай, М. П. Чөмбүрүк, Г. Бадарчы, В. Нехорошева, дооскаш 40 чыл болган юбилейивис эрттирип, өөренип чораан школавыска ужуражып, школавыска суй белекчигеш-даа сундувус, аңаа журналист эживис Кара-Күске Чооду херечи бооп кириштн-даа.

Самагалдайның № 1 ортумак школазының коллективи эрткен өөредилге чылын республика школалары-биле бир дөмей, өөрүшкү-маңнайлыг, бергедээшкиннерлиг доостувус. Башкылар коллективи колдуунда-ла аныяк кадрлардан тургустунган. Башкы кижиниң иштики туружу быжыг деп чүвени салгалдар угаап билир. Ынчангаш чуртта, Тывавыста амыдыралдың кандыг деңнелде турарын башкылар билиринден, ундаралга муңчулбайн, чаш салгалды өөредир дээш амыр-дыжын харамнанмайн ажылдап турарын чон көрүп турар. Чонувустуң ажы-төлүн сагылга-чурумга туруштуг, мөзү-шынарлыг, эп-найыралдыг, бурунгуларывыстың эки чаңчыл-езулалдарын сагыырынга бүдүштүг болзуннар дээш школаның башкылары улуг-хуузун киирип келдилер. Ооң түңнелдерин ада-иелер билип, школага эртип турар хуралдар, ужуражылгаларга киржип, чылыг сөстерни чугаалап, сүмелерни берип турарынга башкылар, бистер өөрүп чоруур бис. Ооң түңнелинде, башкылар коллективи Самагалдай школазының 70 чыл оюн демдеглеп эрттирерин планнап алган.

Самагалдай суурнуң чурттакчыларынга, өөреникчилеривиске бир онзагай чүүл — Бүгү-россияның школаларының арасынга эрткен «Школа-97» деп конкурстуң киржикчилериниң арасындан бистиң Самагалдай № 1 школа тиилекчилериниң арасында киргенинге кым өөрүвес боор! Ооң документ-бижиктерин март айда Москва хоорайга болган семинарга киржип чораан башкыларывыс эккелген болгаш школага нити ада-ие хуралынга сайгарып чугаалаштывыс-даа.

Школа директору Херелмаа Эртинеевна Чооду чаа ажылдап эгелээн болзажок, коллективти билдилиг башкарып эгелээн дизе хөөрем чок боор. Школаның удуртулгазы башкыларның болгаш коллективте профэвилел кежигүннериниң хуралдарын тускай темалыг эрттирерин чурумчудуп алган ажылдап турар болгаш школачыларның бот-башкарылгазын улам сайзырадыр сорулганы салган.

Чаа-ла ажылдаан аныяк башкылар арга-дуржулга солчуп, сүмележип, янзы-бүрү методиктиг литератураларны ажыглап, № 2 ортумак школада арга-дуржулгалыг башкыларның кичээлдеринге олуржуп келгенинден ажылынга эки көргүзүглерни чедип алганнарга А. Д. Делег, А. Ш. Ооржак — орус дыл, литература, Б. Б. Куулар — күш-культура, М. Р. Монгальбии — математика, информатика болгаш хөй чыл ажылдаан башкылардан Д. М. Бүлчүң, Б. Д. Бадан, М. К. Мумбажай оларга коллектив чоргаарланыр. Коллектививис аныяктардан тургустунган болганда, кожуун иштинге болган спортчу мөөрейлерге киржип, шаңналдыг черлерни ээлеп турар.

Директорнуң класстан дашкаар ажылдар чорудар оралакчызы аныяк башкы Ч. У. Коржал, өөреникчилерниң бот-башкарылгазын школачыларның президентизи болур 10 класстың өөреникчизи Д. Д. Доржу олар тускай планныг ажылдап турарындан өөреникчилер ортузунга тускай кежээлер, ужуражылгалар, мөөрейлерни организастап, эки түңнелдерни үндүрүп, мактап-шаңнап турарлар. Өөредилге чылы төнгени-биле класстар арасынга чарыштың түңнелин үндүрген, шаңналдыг черлерни ээлээн класстарны шаңнаан. «Школа шаңналының эдилекчилери» деп мөөрейниң тиилекчилерин илереткен: «Эң-не эки хаакчы дээш Хунай-оол Аяс (10 кл.), боксер Олимпиад Кандан (9 кл.), школаның ыраажызы Чиңгис Иргит (6 кл.), чурукчу Сайлыкмаа Темек, танцы-самчы Юлиана Тондуп (6 кл), эң чараш аажы-чаңныг дээш Аяна Мартый-оол (9 кл), үлегерлиг өөреникчи Д. Д. Доржу оларны школа фондузундан тус-тузунда акша-биле болгаш тускай чогааткан дипломнар-биле шаңнагылаан. Мактангаш канчаар, амгы берге үеде аныяк салгалды өөредип, кижизидип турар республика школаларының амыдыралын «Шын» солунга хөйнү чырытсын дээш мону бижидим.

Орус-оол АРАПЧОР.
Хоочун башкы.
Самагалдай суур.

Сактыышкыннар

«БАЖЫ ШЫЫЛААР МАГАЙЛОП»

Бо чылдың төнчүзүнде Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Талага «Октябрь 30 чылы» колхоз (ам коллективтиг бүдүрүлге) тургустунганындан бээр 50 чыл болур. Ооң хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киирген кижилерниң арасында Тываның малчыннарының иштинден бир дугаарында Ленин орден-биле шаңнаткан Сандык Монгуш, Социалистиг күш-ажылдың Маадыры Лопсанчап Ооржак, Республиканың № 1 орденинин эдилекчизи Манзат-оол Монгуш болгаш дыка хөй кижилерни адап болур.

Манаа кандыг-даа алдар-атка четпезе-даа, баян-талажыларның (эң ылаңгыя улуг назылыгларның) хүндүткелин чаалап алган кижиниң дугайында көргеним болгаш дыңнааным чүүлдерниң чамдыызын номчукчуларга сонуургадыйн.

1951 чылдың кыжынында үстүкү черлерниң сүмелээни-биле Москваның Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязын дооскан инженер-энергетик эртемниг Виктор Михайловту колхоз даргазынга соңгуп, ол-ла өөредилге черин доосканы өөнүң иштии агроном кылдыр бадылап алган. Кайызы-даа 22—23 хар үези хире турганнар. Чаа дарганың аажы-чаңында улустуң бир эскерген чүүлү үргүлчү кырган ашактар-биле хөөрежип чугаалажыры болган. Чартык чыл хире эрткенде хуралдарга кандыг-даа куңдай бол, чыл болганда арыг тывалаар апарган.

Соңгуткан соонда ай чеглейн чыткаш, чаа дарга колхозтуң зоотехниги Анатолий Плотников-биле аъттарлыг (чиик машина ынчан дүшке безип кирбес турган) хойжулар кезип чорупкан. Үр ажылдап каапкан Плотников даргазынга мындыг сүме берген дээр: «Тывалар — кончуг хүндүлээчел чон. Салган чемни ыяап-ла аякты долдур каап чиир. Салган эъттиң, адак дээрге чартыып албай чиир. Оон башка бистен чеченген кижи-дир дээш, дараазында келирге, шуут чем салбайн барып болур». Ол хүн та каш аалга кирген улус, өг бүрүзүнге дарга далган, тарааны аякты долдур каггаш, саржаг, чөкпек, өремелээш чип-ле чораан. Кыпкы хүн удаар эвес, дараазында аалга хонар ужурга таварышкан. Кужур Депутат (Сандык Монгуштуң адын солаап шолазы) кончуг ирттиң ужазы баштадыр десии долу хайындырган эътти даргаларының мурнунга салган. Эжиниң чагыын бодаан Михайлов ужаның чартыын, өскезин элээн чооглаан. Ол дүне дарга өгден каш-даа үнген дээр.

Келген кыжынында чээрби хире шыырак ашактарны Баян-Дугайже тудуг ыяжы кестирип чоруткан. Уаунун тос метрден, чиңге бажын карыштан дудалатпас деп чагаан. Ай ажыг хире үе дургузунда берген онаалданы күүсеткен улустуң чанар өйү келген. Ынчангы тудуг даргазы (бригадири): «Колхоз аъттары ажылга ам-даа херек, ара бээр хоржок»—дээш, боду сүргеш, Баян-Талаже бады барган. Шуглак-дөжээн, балды-хирээзин чүктээн ачам, мөгө Кертик-оол суглар хүнзедир баскаш, даарта эртен аалдарынга калгып келген. (Ол аразы 70—80 км хире). Бо таварылга даргага та канчап чеде берген чүве. Кат хонганда баштаар черниң хуралынга демги бригадирни ажылындан халаар дээн саналга удурланган улуска Михайлов мынчаар харыылаан: «Дарга кижиге баш херек». Бригадирни ажылындан хостап каан. Боду айтыы турган, суур чаны-биле агып чыткан Чадаана хем унунга Чөөн-Хемчиктиң төөгүзүнде бир дугаар суг-биле ажылдаар электри станциязын демги ыяштардан туттурган. Төрээн суурунга сайгылгаан деп чүвени бир дугаар көөр дээн улус шала күскээр кежээки имирде контора чанынга чыглып келген. Сайгылгаан-даа чырып-ла дээн! Ашактарның бирээзи: «Магайлоптуң бажы шыылаар» — дээн. Кандыг-бир эки чүве кылыптарга-ла, ооң соонда Баян-Тала улузунуң даргазын мактаар сөстери ындыг апарган. Кызыл-Хадыңга дээрбе туттургаш, ооң эргелекчизинге ам дуржулга станциязының директору, көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Соңгукчу Монгуштуң ачазы Сазыг-оолду олуртканда, демги сөстерни чон база чугаалаан. Беш ай эгезинде 10 шак үезинде Баян-Талага Чадаанадан сургакчы келирге, конторада чааскаан олурган бухгалтер Тараканова дарга Кызыл-Хадыңда бригада баар дээш даң бажында-ла чорутканын чугаалаан. Соондан келирге, Дүвүрең үне берди дээн. Дүвүрең ховузунга турган ЧТЗ чанынга дарга доктааган. Трактор адаанда аныяк орус оол септенип чыткан. Колхоз даргазы шаңда боор дээн. Шаңда повардан айтырарга, демги тракторже айыткан. Катап чедип келген даргага Михайлов мынча дээн: «Мен буруулуг, дарга. Мээң холум солидолдуг, маслолуг, хирлиг. Силерниң хол арыг. Хирлеп бээр, хоржок ыйнаан, дарга». Седип Сат чемненип олурар арасында, ооң тракторун кылып чытканы ол чүве-дир. Кожуунга хурал-суглаа болур деп баарга: «Силерниң сөзүңер шыырак, барган келиңерем, Чываажыкович»—дээш, колхозтуң партия эге организациязының секретары Лопсанчап Ооржакты дилээр турган.

Дараазында чылын баштаар черниң хуралынга часкы тарылга дугайында айтырыг чугаалажып турда, дарга-биле кадайының (колхозтуң агрономунуң) арасында маргыш үнген. Ашак-кадай нелээ бодунуң дылынга элээн маргышкан соонда, Михайлов баштаар чер кежигүннеринге (хөөкүйлер таптыг орустап билир эвес) мынча дээн: «Мен ашактар-биле сүмелешкен. Кызыл-Хадыңга ак-тараа чажар. Бөгүн мен дарга. Багай үнзе, мен харыылаар». Ол күзүн Чадаанадан сургакчылаан чиик машиналыг дарга куду бадып олурган. Хайыраканның Мойпалык адаандан эгелээш, бир чүък машиназы Дүвүреңге чедир «чиик-карага» четтирбээн. Шаңга сыр соондан келген хорадаан дарганың айтырыынга демги чолаачы мынчаар харыылаан: «Сезон үезинде чоруп турар харык кайда боор. Дарга ылгын чоруп турар силер дээн чүве». Дүште чемненип олурган өөрүнге чолаачы оозун хөөрээн. «Кайгал эрни, ха-ха-хаа»—дээш, колхозунуң даргазы караанның чажын төгүлдүр каттырган. Дүжүт кедергей болган. Күрүне планын күүсетпээнде, колхозчуларга ынчан адыш ишти-даа тараа бербес турган. Михайлов чаңгыс дүне бүгү кежигүннерниң бажыңнарынга тарааны дүжүрүпкенин карааам-биле көрген мен.

1954 чылдың алды ай үези боор, колхоз хуралы чыылдырган, Михайловту даргадан халаар дугайында айтырыгны райкүүском даргазы тургускан. Ийи катап бадыладырга, олурушканнарның чартыы безин хоржок болган. Нам, комсомол кежигүннерин, район болгаш суму Советтериниң депутаттарын дүн ортузунга чедир аңгы-аңгы хуралдаткан. Даартазында партия райкомунуң бирги секретары К. К. Дилгижек чедип келгеш, чыылган чонга мынча дээн: «Коммунистерниң, депутаттарның, комсомолчуларының болгаш колхоз активиниң хөй кезииниң саналын езугаар Михайловту силерниң колхозтуң даргазындан хостаттырган деп санаар». Үш хүнзедир колхозка ажылче үнген кижи чок, хойтпаап сыргырадып алган чон даргазының бажыңындан үзүлбээн. Бажың-балгадының иштин келген чонга үлеп бергеш, Демчи-Сүрүңнүң чазап бергени ийи бичежек хааржаанга (чемоданнарга) уп-савын суп алган. Чадаанага ону өг-бүлези-биле (бир уруглуг) Алдын-оол Кара-Сал чедирип каан. Чоруткан соонда, он чыл хире Дүпей-оол, Демчи-Сүрүң, Депутат сугларже үргүлчү чагаа бижип (тывалап), Куйбышев ГЭС-те инженерлеп турарын дыңнадып турган.

90 чылдарның эгезинде чугаа кадында ачам хөөкүйнүң сөглээн мындыг сөстери сагыжымда хевээр ийин: «Чеден хар ашкыже кандыг даргаларны көрбедим дээр: ажылгырын-даа, ырымнын-даа, авыяастыын-даа, арагачызын-даа. Ынчалза-даа Магайлоп ышкаш бажы шыылаар кижи чок чорду, оол». Алдар-ат сүрбейн, экини сагыжындан кылып чорууру, чону ону үнелээр деп чүвени ашак бодум угаап чор мен. Мону мээң бажымга сиңиргени чонумга мөгейдим.

Сыкырбан МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Оорларның оруун дуглаар

ЧАҢГЫС-ЛА ДҮНЕ

Чоокта чаа болуп эрткен көдээ ажыл-агый каттыжыышкынының чөвүлел хуралынга кожууңда милиция начальниги майор Анатолий Аймаа санал бергеш, кожуунда база катап оорлар кежээлеп эгелээн дээрзин чугаалаан.

Чижээ: чаңгыс-ла дүне «Кызыл-Даг» КБК-дан 24 инек, 16 сарлык болгаш 10 аъттыы оорлап апарган. «Мурнакчы» КБК-дан 10 инекти оорлап апарганын чыылганнарга база дыңнаткан. Оорларны истеп сүрер дээрге, милицияда грамм-даа бензин чок дээрзин майор улаштыр чугаалаан.

Чаңгыс дүне кожуундан 60 баш бода малды оор ап турар чүве болза, кожуунга чер базар дуюглуг чүве артар бе?!... А ол 60 баш улуг, күскү семис малды садыпсаарган болза, — кожуунга чеже миллион рубльдиң орулгазын киирип албас деп?!... Чугаажок улуг болур ужурлуг! Ынчап кээрде, оорлар-биле демиселди күштелдирер, оларның оруун дуй шавар болгаш тудуп хоругдаар херек!... Сорулга олдур. Оорлар ам чеже малды оорлавас дээрил?!..., Күс дүшкен-дир. Мал-маган семирээн-дир. Тайгалар баштарында баштайгы хар дүжүп, соок кыштың тынызы билдинип турар апарды ышкажыл. Оорларның хөделир үези ам келген-дир.

Ынчангаш Бай-Тайга кожуун чагырга чери бөже улуг кичээңгейни салып, кандыг-даа аргазын херектеп тургаш, милиция органын бензин-биле хандырары күзенчиг.

Оон-биле чергелештир дүвүрээзин коңгазын хап, тускай айтырыгны кожууннуң коллегия хуралынга эң шыңгыызы-биле чугаалажып көөрүн байдал негеп келген-дир. Серемчилелдиг бооп көрээлиңер, эргим даргаларым. Оожургап болбас! Бензин чок дээш анаа олурарга черле болбас ийин..., Ажылдаар херек. Ажылдаар!...

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Тээли суур.

Хоойлуга дүүштүр

БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Кызыл хоорайда болгаш кожууннар төптеринде, сумулар девискээринде кем-херек үүлгедир чоруктар эвээжээр тудум, харын улам көвүдеп турар апарган. Байдал мындыг турда, орта удур ажыл чорудар кожууннарның, хоорайларның, сумуларның чагырга даргалары, оларның удуртулгазында ажылдап турар иштики херектер органнарының ажылдакчылары чедир ажылдавайн турар. Чоннуң хуралдарын эрттирип, болуп турар кем-херек үүлгедиглерин аңаа сайгарып чугаалашпастаан-дыр.

Үүлгеткен кем-херектиң болган чылдагаанын баштайгы истелге үезинден эгелээш тодарадыры эргежок чугула. Амгы үеде болуп турар кем-херек үүлгедиглериниң болган чылдагааннарын милиция, прокуратура, суд органнары тодаргай сайгарып турган, ам айтырыгны көдүрер ужурлуг.

Сөөлгү үеде ажыл чок чорук база көвүдээн. Кылыр дээрге ажыл тывылбас, ол хиреде арагалап турар кижилер кайда-даа бар. Мооң мурнунда шиитирип чораш, хостаалып келген чамдык кижилер эң-не аар кем-херектерни үүлгедип турар апарган. Эрткен чылдың чартыындан бээр 1997 чылдың чартыынга чедир ис чок читкен кижилерниң саны 132 четкен. Бо кижилерни тывар талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турары билдинмес.

Арагадан дыка хөй кижилер база хораннанып турар. Арыг эвес водкаларны, хоралыг спирттерни Тываже киир сөөртүп, чажыды-биле садып турар таварылгалар бар. Президент Ш. Д. Ооржактың даштыкыдан арага киирбес дугайында Чарлыы бар болгай, ону доктаамал контрольга тутса. Тыва Республика боду Үндезин Хоойлулуг болгай, кем-херек үүлгедиишкининге удур хоойлу-дүрүмнерниң күүселдезин контрольдаар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыры чугула апарган. Мээң бир бодап чоруур чүүлүм — прокурор кадрларны өөредир, деткиир талазы-биле ажылдарны чорутса. Сөөлгү чылдарда республика прокурорун халап, солуп келген болгай. Улус судтарында ажылдап турар кадрларже кичээңгейни күштелдирер үе черле келген боор. Кандыг-даа ажыл кижиниң харысалгазындан хамааржыр, эрге-хоойлу камгалаар органнарга эртем-билиглиг, ажылынга бердинген кижилер ажылдаар болза, хоойлунуң дээштини улам күштелир.

Донгак МИЖИТ.
Пенсионер, юстицияның чөвүлекчизи.

Демнигде

ПАШ ИШТИ ХИРЛИГ ТУРГУСПАҢАР

Ынчан чайның кончуг түлүк изиг үези турган, оът-сиген, чечектер саглаңнаар чүве. Кырган-авам суг, кезек аалдар Оорутга чайлаан. Бо черниң бойдус-чурумалы кайгамчыктыг чараш, дескиндир шыргай арга-эзим бүргээн, бедик-бедик тейжигештерлиг оран-на болгай. Аалдардан ырак эвесте хөй-ле калбак-калбак даштарны чыый салып кааның хой кадарып чораан бо-ла көөр, ону чарашсынар, кымнар кылып турган ирги деп бодаар кижи мен. Ол дээрге бойдустуң чаяганы эртине хоруму болган-дыр. Бир-ле катап хой кадарарда Шактар кончуг коданчы ыдын Ак-Холду эдертип алган. Хорум чаны-биле эртип чыдырывыста, ыт хенертен ынаар углай тулай-ла берген. Бичии улустуң сонуургаачалы аайлыг эвес, чүү болган чоор дээш чеде бээривиске, хээлеп каан дег шокарлыг, дыка улуг чоон шагар чылан бо-ла дыйлаңайнып бар чор. Ону көргеш, чүрээвис шимирт дээш ойта дүшкен бис. Ыттың ээрери шуут дам барган. Ол арасында чылан хаялар адаанче чылбырып кире берген. Ак-Хол чүнү-даа эндевес, эзулуг коданчы ыт.

Чайын сериин, тереңоъттуг, чараш чечектерлиг тайгага хой кадарарга магалыг-ла ийин. Даглар, тейлер бажынче үне бергеш, хем иштинде өглерни көөрге, ак-ак мөөгүлер-даа ышкаш болгулаар, чаражын канчаар. Кымның өө чаражыл деп аравыста маргыжып тургулаар-даа бис ийин. Тенекпейлер чүнү кылбас, башка чүү кирбес дээрил. Удаваанда сиген кезилдези эгелээн. Ынчан ажыл-иш дээнде улус чаңгыс кижи дег чүве-ле болгай. Авам суглар кезек аалдарның ажыл кылыптар-ла кижилери-биле кады Улуг-Алаактэп сиген белеткээри-биле чорупканнар.

Ол чылын улустуң соктаар чиир тараазы колдуунда чок турган. Эрткен чылын каңдаашкын болганындан тараа быдаа үнмээн, дүжүдү чок болган. Хөй ажы-төлдүг кижилер аңаа көрүп олурар эвес, аът-хөлдүг ыңай-бээр чоруп тургаш, чиир тарааны тып эккеп-даа турдулар. Мен ол үеде бичии-даа турган болзумза, ол бүгүнү ам-даа сактып чоруур мен ийин. Кырган-авам быштакты катап-катап кылып-ла турар. Оозун бир чиңге ыяшка уазадыр шойгеш, артыш каар кижи. Шак ол кадырган быштакты сүттүг шайга дорааш, кады ижерге амданныг чаагайын канчаар ону. Өстү-баарны ала-чайгаар чырыдып келир чүве-ле болгай.

Сиген кезип турган авам суглар хүнезиннеп алыр дээш кезек болгаш четкилеп келирлер. Ол кээрде, кончуг улуг дас кара чодуурааларны эндере чыып эккээрлер. Сүтке холааш, нугааш чиирге, ындыг-даа чаагай чүве чок, вареньеден дудак чок.

Аай-дедир эрте дүжүп турган, авам-биле кырган-авамның арасында чугаазын дыңнап турар мен. Тараа чокта дыка берге-дир. Чодураа-биле аргаланып хүнзээр улус-тур бис. Чамдыкта аас суг ажыттынмастай бээр чүве-дир деп авам чугаалап олурду. Оозун бодаарга, чыл хирелиг болганы ол. Ынчалза-даа сиген белеткээр сорулгазын олар күүседир дээш кызымак ажылдап, бригадирниң мактаанын чугаалады.

Ол арасында даштын Хартыга дээр ыдывыс ээре берди. Үнү дыка чоон, чидиг чүве. Үне халып кээримге, суурдан даайым кижи аъттыг чедип келди. Аъдында артыг-дергизиниң шыыраа-даа аажок. Даайым куруг келбээн-дир деп иштимде өөрүп, өгде олурган кырган-авам сугларга дораап дамчыттым. Бичии болганда даайым кирип келди. Менди солушкаш, орун баарынга олуруп алды. Кырган-авам кончуг дээп дыргакка турар сарыг-шайын ожукка борбак кара пажынга чиге каапты. Пажының иштин, ооң эрини артында үс-биле чагган олурар кижи болгай. Бир катап сонуургап айтырарымга, пажың ишти арыг, эрини үргүлчү үс-биле чаап ап, эдилеп чоруур болзуңза, соонда чуртталгаң экн-багайы көстү бээр дээр кижи. Ол чугааны бо-ла сактып келир мен. Ынчангаш-ла ындыг болган боор, паш иштин хирлиг тургузар черле хөңнүм чок. Кырган-авам чугаазы бажым иштинде шыгжаттынып артып калган. Даайым хөөреп олурар арасында пашта шай-даа үр-даа болбайн, хайнып эгелээн. Шай былдыраарга, эът дүлер дээр болгай, кандаай чоор дигеш, кырган-авам даайымче көрүндү. Даайым каттырган, үнгеш, артынчаан киирип эккелди. Тараа, эът, конфета, чигир эккелген болган. Мээң амыраарымны канчаар. Даайымның эккелгени конфет-чигирин кады хой кадарар Шактарга болгаш өскелерге-даа бичиилеп үлегиледим-даа. Мээң ол эштерим чамдыктары кызыл-дустаан, чамдыктарының баштарында ак хыраааларның демдектери кастыктарында көстүгүлей бергилээн чурттап чоруурлар. Үениң маңының дүргенин кижи кайгаар, ону өртеп баглап алыр аът эвес-ле болгай. Өртемчейниң хоойлузун ажып эртер арга кымда-даа чок. Оларның соон салгаан ажы-төлү-биле ужуражып, чугаалашкаш, кижиниң сеткили өөрүүр-дүр.

Ол чылын берге-даа болган болза, улус бир эптиг болганындан ону ажып эрте бергеннер. Демниг сааскан теве-даа тудуп чиир деп чугаа ол эвеспе.

Ирина БЮРБЮ.

Бодал

ӨГНҮ ШОКАРЫНДАН ҮНЕЛЕВЕС

Делгелге дугайында сөс

Өгнүң тыптып келгениниң, оон Азия дивинге нептереп тарааны болгаш сайзыраашының төөгүзү узун болгаш солун. Сибирьниң улуг шинчилекчизи чораан төөгүчү академик А. П. Окладников өгнү көшкүн чоннарның улуг чогаадыы, деп үнелээн. Ол дээрге бистиң бюрократтарывыстың өгнү бүдүүлүк чоннарның черлик ышкаш куюу, чурттаар чери, феодализмниң артынчызы деп амыдыралдан үндүр кызып турганынга удур кончуг эки үнелел-дир. Шынап-ла, өгнү Төп Азияда. Даштыкы болгаш Иштики Моолда (Кыдатта) янзы-янзы угланыышкынныг ажыглап турар. Шыырак моолдар үш-үш өглерлиг: бирээзи чурттаар өө, ийигизи — аъш-чем кылыр өө, үшкүзү — склад (амбар). Үш өрээлдиг квартира-биле дөмей. Даштыкы болгаш Иштики Моолда өгнү туризмге, гостиница кылдыр база ажыглап турар. Тыва ТАР турда өгнү кызыл-булуңнар кылып, канцелярия болгаш чайгы школалар клазы кылдыр ажыглап турду.

Даштыкы Моолда өг сайзырадырының ажылы шыырак чоруп турар. Өг сайзыраткан дээш Моол күрүне үнелеп «Моолдуң алдарлыг чаартыкчызы (рационализатор и изобретатель)» деп атты тыпсып турар. Сөөлгү үеде туркменнер хоорай, суурдан ырак көжүп чоруур малчыннарының өөн сайгылгаан-биле чырыдарының кончуг бедүүн, кижи-ле бүрүзү кылып алыр аргазын амыдыралга кииргеннер.

Төөгүчүлерниң шинчилээниниң езугаар алырга, өгнү түрктер (даг чурттуг түрктер) 5-6 вектерде (1500 чыл оон бээр эрткен) чогаадып ажыглаан болгаш тараткан. Ынчан түрктер өгнү «тюр эви» (түрктер эптеп каан эди) деп адап турган. Сөөлзүреди ол ат «юй», уг (г), азы улуг деп ат-биле солуттунган. Өг улуг болурун кым-даа билир.

Тывага кызадып, дорамчыладып чораан өгнү реабилитация кылырынга сөөлгү үш чылдарда (1994-1996) Наадым үезинде эрттирген өг делгелгелери улуг идиг берген деп санаар мен. Сайзырал ыяап-ла ийи этапты эртер. Баштай саны көвүдээр, а ооң соонда шынары улгадыр. Өг делгелгелери шак ынчаар сайзырап орган. Бир дугаар делгелгеге шоолуг эвес өглер турду. Ооң соонда делгелгелерге өгнүң саны көвүдеп, чүс ажа берди. Сөөлгү 1996 чылдың делгелгези чүгле саны-биле эвес, шынары-биле база ылгалдыг турду. Малчын чон чүгле өглер эвес, харын өглерге азы аалдарга ажыглаар бүдүрүкчү күштээниң эт-севин база делгелгеге эккеп турду. Тараа соктаарының, дүк кагарының, алгы эттээриниң (согааштарын, савааштарын, далгыгларын) эт-севин көргүзүп турду. Музейде безин чок алгы эттээринге кылып каан тырыкыланыр ыяш машинадан бээр эккеп турду. Ол дээрге кодээниң бүдүрүкчү техниказын өглер-биле кады делгеп, кончуг солун ажыктыг ажылды эгелээн турганы ол. Ынчангаш өг делгелгези сан талазы-биле үе-чадазындан кончуг чугула — шынар талазы-биле үе-чадазынче кирип бар чытканы ол.

Ол эрткен делгелгелерге бир улуг чедимче чок чүве эки өгнү шилип алырының комиссиязының составы болгаш ажылы. Комиссияның багай ажылының үндезини кандыг өгнү эки деп санаарының критерийиниң (тускай негелде) чогу, азы ол критерийниң шын эвези. Ол дээрге сан талазы-биле үе-чаданың эдеринчи аарыы-дыр.

Эки өгнү шилип алырының негелдези мындыг турду: хамык чүвези (эт-севи) шаандагы тыва өгге дүгжүрү. Ханазын баг-биле эвес, металл-биле көктеп каарга азы өгге ширтек эвес, хевис чадып каар болза, ындыг өгнү комиссия брактап каар турду. Шак ындыг негелде турар болза өгнү бурунгаар сайзырадырының оруу муңгашталыр.

Шаандагы үлегер өглерни баспайн, харын чаа чогааткан чүүлдерлиг чаа өглерни сайзырадыр дизе кандыг негелде (эки өгнү шилииринге) азы кандыг комиссия турар ужурлугул?

Чаңгыс эвес, а харын угланыышкын аайы-биле негелделер болгаш комиссиялар турза эки. Өгнү ажыглаарының угланыышкыны янзы-бүрү болуп болур. Чижээ:

- **Чурттаар шаандагы дег үлегер өг;**
- **чайын чайлаглаар, аржааннаар чиик, биче өг;**
- **туристерге (чадаг), аңчыларга, кат, тоорук чыган улуска ажыглаар холчок чиик, биче өглер;**
- **садыг, базаар кылыр, мал-маган азыраар, улуг хемчеглер эрттирер (танцы, концерт,...) кончуг улуг өг;**
- **кедээ черлерге ажыглаар чылыг өг-гостиница;**
- **лама-хамнар ажылын чорудар тускай өглер;**
- **аалдар-биле көжүп чоруур биче бүдүрүлге өглери дээш, оон-даа өске.**

Угланыышкын аайы-биле негелделер болгаш комиссиялар турар ужурлуг. Шаандагы дег тыва өг кымга херегил? Малчыннарга болгаш музейлерге. Музейлер эң эки үлегер өглерни шилип ап, садып алгаш (азы чагыдып алгаш) экспонат кылдыр салып болур. Ындыг өглерни шилиир комиссияны кедээ ажыл-агый болгаш музей ажылдакчыларындан тургусса эки.

Турист өглер кымга херегил? Туризм харыылаар министерстволарга болгаш профэвилелдерге. Ынчангаш ол өглерни туризм харыылаар органнар болгаш профэвилел комиссиязы шилиир ужурлуг. Ол-ла негелде езугаар чайлаглаар өглерни Кедээ ажыл-агый яамызы, аржааннаар өглерни Кадык камгалал яамызы болгаш профэвилел, садыг өглерин сайгарлыкчылар органнары, аңчылар өглерин аңчы органнарының комиссиялары тургузар, негелделер ажылдап кылыр эвес, харын боттарының смета-чарыгдал планнарынга өг шилииринге киржириниң болгаш шаңнаарының чарыгдалдарын киирип тургаш, чарыгдалдарны боттары дуглаар ужурлуг.

Бир-тээ, сметага чедир тодаргай чүве бижип турар болганда, каш саннардан киирип көрээлиңер. Ниити комиссияларның саны 7 дийик. Бир комиссия бодунуң угланыышкын аайы-биле үш эки өгнү шилээн дийик (1-ги черге өртектиг шаңнал-биле шаңнаар, 2 болгаш 3 дугаар черлерни чүгле мактаар). Ынчаар санаарга өртектиг шаңнал болгаш мактал шаңналы алган өглерниң саны 20 чеде бээр. Хөй шаңнал турары чөп, чүге дээрге өг делгелгезинге кирип деп чүве улуг шүүделдиг.

Делгелгеге чеже өг кирип болурул? Баштай эки өглерни кожууннарга кожуун комиссиялары аалдарны кезип тургаш шилип аар. Кожуун бүрүзү улуг-ла дизе 3 өгнү делгелгеже белеткеп болур. Ынчап кээрге, делгелгеге 16×3=48 хире өг турар. Эвээш-даа болза шынары эки, үе-чадаже шилчээни ол болур.

Республиканың ниити өг делгелгезин элезинниг, доврак-доозуннуг изиг Кызыл хоорайга эрттирери албан эвес. Ыяап-ла Наадым таварыштыр эрттирери база албан эвес. Малчыннарның аржааннаар безин чайы турар эвес. Ынчангаш ол делгелгени аржаан суглуг, эмниг-домнуг Дус-Хөл эриинге, радоннуг Шивилигге болгаш Улаатайга солуштур эрттирзе эки. Ынчан малчыннар делгелгеге киришпишаан, харын 10-15 хонукта аржааннап-даа алгай. Малчыннарлыг кожууннар олчуп-солчуп тургаш, боттарының девискээринге эрттирзе эки боор. Кызылга Наадым болуп турда, чүгле кожууннар аразының делгелгезинге тиилээн угланыышкын талазы-биле 1-2 дугаар черлерни алган өглерни күрүнениң чарыгдалы-биле эккеп чонга көргүссе база солун.

Үш чыл иштинде өглер делгелгезин удуртуп баштап келгеш, бо чылын дөрт дугаар чылында Чазак ол ажылдан ойталаан: өглер делгелгезин соксаткан. Ол черле шын эвес. Чоннуң идепкейи болгаш сонуургалы улуг турда, делгелгени соксатпайн, харын чаа шынарлыг деңнелге чорутса эки.

Бо 1997 чылдың Наадымынга Чазактың база бир «чогаадыы» таарымча чок. Наадым дээрге үе-дүптен тыптып келген улуг чаңчыл апарган Азияның көшкүн чонунуң малчыннарының улуг байыры-дыр. Ону чүгле тывалар эвес, моолдар база байырлап турлар.

Чылдың-на Наадымга республика хүнүнүң байырын кожуп кааны шын эвес деп санаар мен. Малчыннарның төөгүлүг улуг байырын — Наадымны өске байыр-биле холуп, сугзудуп турар-дыр.

Байыр-найырның көвүдээни шуут шылаңчыг апарганы шын. Ол байырларга та чеже мал хыдыыр чүве, та чеже цистерна арага ижер чүве? Чамдык улус шуут кургавастай берди, холун карбаш кылырга (хүрештерге), аксын ажыптарга (байырга, хурал-суглаага, конференцияга чүве чугаалапкан дээш) мал-маган салып берип тур. Ынчап-ла турар чүве болза, хамык мал-маган кызыл хырын дүвүнге барбас чүве бе?

Бо төнмес-батпас байырларның хөй кезиин мал-маган кырбайн, шуут үндүрбейн чүгле солун, сеткүүл, телевизор таварыштыр демдеглеп кагза чүл? Президентиниң Чарлыы-биле азы фондузу-биле чорудуп турар байырларны — Чазак кежигүннери, чоннуң чаңчыл апарган улуг эвес байырларын чоннуң соңгуп алган төлээлери — депутаттар телевизорга чүве чугаалап кагза четпес эвес чүве бе?

Байырларга өртектиг шаңналдарны мал-биле эвес, а малдың продукциязы-биле (чөкпээ, саржаа, дүктен кылган хеп суг дээн ышкаш) берзе кым өкпелээр деп?

Доржу БУЗУР-ООЛ.

Хомудал

«БӨМБҮК» БОЛДУМ

Шагаан-Арыг хоорайның септелге-тудуг участогунуң баазазын 1994 чылда арендага алгаш, фермер ажыл-агыйын сайзырады бердим. Ам коданывыста 40 хире мыйыстыг бода мал, сезен ажыг хой, өшкү бар.

Септелге-тудуг участогун мал-маганга таарыштырып дөрт чыл иштинде ажылдап келдивис. Акша-төгерик чокта дыка берге-дир. Хос складтарны бетондан куткан. Малга таарышпас боор-дур. Хөй цемент, алебастр база чашканнап каапкан. Чаъска өткеш, шуут дашталып калган. Бульдозер-биле чүткүткеш чадаштывыс.

Хөй кажаазын кызып тургаш тудуп алдывыс. Өске малдың кажааларының септелгези ам-даа доозулбаан. Акша-төгерик турган болза ажырбас чүве. Эът, дүк ортээ мырыңай харыкчок. Канчаар боор, эвээш өртекке садар ужурга таваржыр-дыр.

Дөрт чыл улай Хайыракан суурда котельнаяга хомур-даш сөөртүп берип келдивис. Ийи миллиард акша алыр өрелиг-даа болза, көпеек-даа бербедилер.

Котельнаяга Хайыракан суурда өрелиг организациялар эңмежок. Ол ийи миллиард акшаны канчап-даа тургаш төлеп бээр ужурлуг организациялар-дыр. Меңээ хөй акша-даа херекчок ийин. Кылган ажылымның (керээ езугаар) төлевирин эгидип бээр болза ол-ла.

Котельнаяга акша дилеп ТР-ниң Чазаанга-даа кирдим. Оралакчы президентивис А. А. Мельниковка баарымга, Саң яамызының сайыды турган Нурсатче чорутту. Ол дарга оралакчызы В. Х. Иргитче айытты. Ук дарга кандыг-даа харыы бербеди. Катап сайытка кээримге, бот-орулга-чарылгалыг котельная-дыр деп кагды. Ам шуут херек муңгашталган.

Котельнаяга акша дилеп чораш, шак ынчаар даргаларга «бөмбүк» болдум.

Одекпен ДАГБА.
Шагаан-Арыг хоорай.

Екатерина Шыыраповна ХАРЛЫГ

1997 чылдың сентябрь 6-да театр уран чүүлүнүң, парлалганың, Советтер ажылының хоочуну Екатерина Шыыраповна Харлыг амыдырал-чуртталгазының 69-ку чылында аар болгаш үргүлчүлелдиг аарыгның уржуундан амы-тынындан чарылган.

Е. Ш. Харлыг 1929 чылдың апрель 21-де Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаанага арат өг-бүлеге төрүттүнген. Бичиизинден-не ада-иезинге дөмек-дуза бооп, мал-маган кадаржып, өг ажылынга дузалажып өзүп келген. Школа доосканының соонда 1943 чылда Тываның хөгжүм-шии театрының балет салбырынга өөренип киргеш, улаштыр 1947 чылга чедир театрга ажылдаан.

Екатерина Шыыраповна — Тываның балет артистериниң баштайгыларының бирээзи. Ат-сураглыг тыва таңцы «Ээлдек шыңгырааштың» баштайгы күүседикчизи, Москвага болган Бүгү-делегейниң аныяктарының I фестивалының киржикчизи бооп, ол сураглыг таңцыны москвачыларга, бүгү делегейден аалчыларга бир дугаар бараалгаткан.

1947 чылдан 1965 чылга чедир «Тываның аныяктары», «Шын», «Ленинчи оруук» солуннарга аңгы-аңгы ажылдарны кылып чораан. 1965 чылда улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район күүсекчи комитединче шилчип, ниити килдис эргелекчилеп 1977 чылга чедир ажылдаан. Пенсияже үнзедаа, 1985 чылга чедир янзы-бүрү ажылдарга ажылдап, чонунга ачы-буянын көргүзүп келген.

Екатерина Шыыраповна — алды уругнуң энерелдиг иези. Уругларының шуптузун дээди эртемге чедирген, оларның аразында депутат, эртемден, удуртукчу болгаш өскелер-даа бар.

Е. Ш. Харлыг күрүне мурнунга ачы-хавыялалары дээш Ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнадып, өске-даа шаңнал макталдарны ап келген.

Кызымак ажылчын, уругларының энерелдиг иези, дузааргак, дыңнангыр эш Екатерина Шыыраповна Харлыг дугайында чырыткылыг тураскаал уруг-дарыының, дөргүл-төрелдериниң, чоок кижилериниң чүректеринге кезээде артар.

Бөлүк эштери.

Мөчээн кижиниң сентябрь 9-та Кызыл хоорай, Депутатская кудумчузу, бажың 17, 1 дугаар квартира деп адрестен орнукшудуп үндүрер.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады Г. А. Салчакка аар чидириг — ооң авазы

Екатерина Шыыраповна
ХАРЛЫГНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр база ол ышкаш мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Кызыл хоорай эргелели, Кызыл хоорайның социал хөгжүлде департаментизи РФ-тиң Пенсия фондузунуң Кызыл хоорай эргелелиниң начальниги Баяна Алексеевна Түгүр-оолга, төрелдеринге оларның авазы, күш-ажылдың хоочуну

Екатерина Шыыраповна
ХАРЛЫГНЫҢ

үр аарааның сөөлүнде мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

«Шын» солуннуң коллективи Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады Г. А. Салчакка ооң авазы

Екатерина Шыыраповна
ХАРЛЫГНЫҢ

үр аарыгга таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

Улуг-Хем кожуун чагыргазы Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады Г. А. Салчакка ооң авазы

Екатерина Шыыраповна
ХАРЛЫГНЫҢ

үр аараш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

УРУГЛАР МЫНЧААР ДЫШТАНГАННАР

Бо чайын «Отчугаш» лагерьге 270 уруг дыштанган. Эрзин кожуун чагыргазының өөредилге килдизи (И. А. Дүпчүр), профэвилел кожкому (В. К. Назын) уругларның чайгы дыштаныылгазын эки организастаан.

«Отчугаш» — эң-не баштай ажылдап эгелээн лагерьлерниң бирээзи. Республиканың социал камгаладылга чери (Сергей Маады), кожуунда оон салбыры (Кама Калга-Хөө), сан-хөө, культура килдистери, «Кыргыс-Тей» кооператив, «Чаа орук» коллективтиг ажыл-агый, «Хайыракан» садыг эштежилгези лагерьге материалдыг ачы-дузаны чедиргеннер.

Эрзин ортумак школазының башкылар коллективи (лагерь даргазы, директорнуң оралакчызы Светлана Хайдып) үш сезон дургузунда чоннуң ажы-төлүн чалгааратпайн, янзы-бүрү темалыг кежээлерни, ужуражылгаларны, спортчу оюннарны, бойдус камгалалының талазы-биле солун викториналарны, делгелгелерни организастаан. Дыштанып келген уругларның кадыының байдалын база лагерь девискээриниң экологтуг арыг-шеверин эмчи Валентина Бады хайгаарап чайлаан. Москваның социал институдунуң дөрткү курсчузу улуг вожатый Айсуу Хайдыптың удуртулгазы-биле кижизидикчилер А. Моң, Р. Лакпаева, О. Балган болгаш өскелер-даа дыштанып келген уругларга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузар дээш шудургу ажылдааннар. Уругларга амданныг чемни аңыяк башкы Севекпит белеткеп берип турганын демдеглевес арга чок. А таңныыл Даш-оол Дакаа каш чыл улай хүлээлгезинге ак сеткилдиг бараан болуп келген.

Чурумалдыг Тере-Хөлче походтап, «Аян» ансамблиниң, Бай-Дагның бот-тывынгыр артистериниң концерттерин «Отчугаштың» дыштаныкчылары сонуургап көргеннер. Эң-не кол чүве — аъш-чем-биле хандырылга хоомай эвес болган.

«Сайлык» дөрт сезон ажылдаан.

Тес-Хем кожуун чагыргазының өөредилге килдизи (Д. К. Натсак) уругларның чайгы дыштанылгазынче онза кичээнгейни салып келген. Барык 200 ажыг уруглар «Сайлык» лагеринге кадыын экижидип, дыштанып чайлаан. Баштайгызында Чыргаланды ортумак школазының (Мира Шагаачы), арткан үш сезонда Самагалдайның ийи дугаар ортумак школазының башкылары (лагерь даргалары Розалия Ликсок, Чейнеш Каржал, Лилия Тумат) уругларның дыштанылгазын багай эвес организастааннар. Эмчи Алевтина Сам, повар Сара Шоомай, таңныыл Болат Танаа-Херел, завхоз Валентина Даваа база эки ажылдааннар.

«Чодураа» (Нина Данзырын), «О. Шыңаа» (Валерий Пажылай) болгаш өске-даа коллективтиг ажыл-агыйлар эът, сүт, сметана болгаш өске-даа хевирниң аъш-чеми биле лагерьни эки хандырып чайлаан. «Кызыгаарның» директору Артур Чаймаа база дузазын көргүскен.

«Сайлыкка» бүдүн болгаш чартык өскүстер, чедиимес болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерден уруглар хөйү-биле кээп дыштанганнар.

«Сайлык» лагериниң ажылы келир чайын оон-даа онзагайланып шуудаар, дыштанып келир уругларны күзелдиг-биле хүлээп алыр.

Дайынчы **ДАМБА-ХУУРАК.**

Спорт

КЫМНАР ХҮРЕШКЕНИЛ?

Маңаа, Кызылга 8 аңгы деңзиге чемпионнаан оолдарның 4-ү, тодаргайлаарга, Максим Молонов (54), Мурад Умаханов (58), Адам Сайтиев (69), Курамагомед Курамагомедов (97) Красноярскиге эрткен делегей чемпионадынга Россияның шилиндек командазын төлээлеп хүрешкеннер. А арткан деңзилерге шилилге аайы-биле шиитпирлээниниң езугаар 63 кг деңзиге делегей чемпиону, Европаның 2 дакпыр чемпиону Магомед Азизов 76-га ап богу дег бүгү шаңналдарның эдилекчизи, Атлантага болган Олимпий оюннарының хостуг хүреш чемпиону Бувайсар Сайтиев, 85-ке Европа болгаш Олимпий чемпиону Хаджимурад Магомедов, 125-ке Европаның 2 дакпыр чемпиону Давид Мусульбез хүрешкен.

Делегей чемпионадынга Россияның шилиндек командазы 2 алдын, 2 хүлер медальдарны чаалап алгаш, команда аайы-биле бирги черни алган. Ийиги черде Украина — 1 алдын, 2 хүлер.

Россиядан алдын медальдарны Бувайсар Сайтиев биле Курамагомед Курамагомедов чаалап алганнар. Хүлер медальдарга Магомед Азизов болгаш эң аар деңзиниң мөгези Давид Мусульбез төлептиг болган.

Бо эрткен делегей чемпионадынга киржир эргени чаалап ап болурунуң магадылалы тыва мөгелерге таарымчалыг турган дээрзин улуг хараадал-биле сактыр мындыг-дыр бис ийин.

Хан-оол **САТ.**

ОЮН-ТОГЛАА ҮЗҮКТЕЛ ЧОК

Сөөлгү чылдарда спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге доктаамал маргылдаалар эрттирип, чонну, эң ылаңгыя аныяк-өскенни ынаар хаара тыртып турар черлерниң бирээзи Шагаан-Арыг хоорай болуп турар. Маңаа республиканың шыырак спортчуларының киржилгези-биле хоочуннарның, аныяктарның хол бөмбүүнге, хостуг, тыва хүрештерге, аът чарыжынга, шыдыраага солун маргылдаалары эрткилээн. Бо ажылды чорударда хоорай чагыргазы эвээш эвес сагыш човаашкынны үндүрүп турар деп дыңнааш, Шагаан-Арыг хоорай чагырыкчызы Екатерина Хүрең-ооловна Хаяң-биле кыска чугааны кылган бис.

— Эрткен чылдарда спортка кандыг солун ажылдарны кылып чоруткаңарны бистиң номчукчуларывыс каксы билирлер. Сөөлгү үеде бо талазы-биле чүнү кылып тур силер, Екатерина Хүрең-ооловна?

— Бо чылын Шагаа, кыш үдээшкиннеринден аңгыда, чүгле спортка хамаарылгалыг ажылдардан фронтучу, чаңгыс чер-чурттуувус Красин Доржукайга тураскааткан элээди аныяктар ортузунга хүреш маргылдаазы организастыг эрти. «Улуг-Хем» солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы, Торгалыгның аът спортунуң президентизи Сергей Санчиниң бедик киржилгези-биле аът чарыштары, хоорайның профессионал техниктиг училищезиниң (директору Николай Сат), № 2 школаның (директору Галина Маңдаржап) спорт залдарынга янзы-бүрү спортчу маргылдаалар эрткилээн. Шагдагы дег маргылдаалар эрттиреринге чарыыр акша-төгерик бар эвес, мындыг оюн-тоглаа эрттирерде, колдуунда деткикчилер эвилелдээр апаар боор-дур. Ниитилелдиң кандыг-даа өскерлиишкиннери турар болза, спорт — аныяктар ыяап кожа артар болгаш бодувустуң ажыл-чорудулгавыста ону уттуп, адып кааптас дээш кызып-ла турар-дыр бис. Ынчангаш бистиинде оюн-тоглаа үзүктел чок.

— Екатерина Хүрең-ооловна, силерни хоорайга бир-ле солун чүүлдү тып, көрүп каап турар дээр-дир. Биске ындыг солун чүүл болза?

— Спортчу солун чүүлдерниң бирээзи болза, бо чылын, 1997 чылда хаван чылдыг хөй шыдыраачылар 50 харын демдеглеп турары болур. Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары болур республика чемпиону чораан Мөнгүн-оол Тюлюш, оонуң ишти кожууннуң шыдыраа чемпиону Антонина Монгуш бо хүннерде бежен хар байырлалы эрттирерлер. Кожуун чемпионнары Илья Мохов, Кара-оол Натпий-оол, хоорай чемпиону Ольга Федорова база бо чылын бежен харлааның демдеглеп турарлар. Бо дээрге республикада ат-сураа үне берген шыдыраачылар-дыр.

Ынчангаш ам сентябрь 13—14 хүннеринде он шакта республиканың үш эр, ийи херээжен ойнакчыларлыг командаларын «Шагаан-Арыгның 50 харлааннарынга удур» деп команда аайы-биле маргылдааже чалап турар бис. Амдыызында Өвүр, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Таңды кожууннарның, Кызыл хоорайдан ийи командалар келир күзелдиин илередип турарлар. Өске-даа күзелдиглерге хоорайывыстың эжии ажык. Боттарывыстың кожуунувустуң командазы база шыырак. Чаңгыс чылын мынча хөй, ат-алдарлыг шыдыраачылар солун юбилейин эрттирери биске, шагаан-арыгжыларга база чоргаарал болбайн канчаар. Маргылдааны чаңчыл езугаар кожууннуң шыдыраа федерациязының президентизи, чогаалчывыс Кара-оол Донгакович Натпий-оол-биле кады эрттирер бис.

Бистиң корр.

Кысказы-биле

КИКБОКСИНГ

Тула хоорайга кикбоксингиниң лоу-кик болгаш лайт-контакт дээр ийи хевиринге сентябрь 4-тен 8-ке чедир Россияның бирги чери дээш маргылдаа эртер. Аңаа киржири-биле бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс — кикбоксерлар Мерген Монгуш, Родион Хертек, Шолбан Дандар, Омак Шоолай Тывадан сентябрь эгезинде чорупкан. Бир эвес олар үстүнде маргылдаага тиилээр болза, ноябрь айда Польшага болур делегей маргылдаазынга киржир эргени чаалап алырлар. Ынчангаш спортчуларывыска эки түңнелдерден, чедиишкиннерден күзеп каалыңар. Оларны тренер Семен Монгуш Тулада манап турар.

* * *

Тулага маргылдаа төнген соонда, Семен Монгуш сентябрь 11-ден 13-ке чедир Москва хоорайга элээди оолдар аразынга эртер кикбокска делегей чемпионадынга барып судьялаар. Бо маргылдаага Тывадан Анатолий Ондур киржир.

ХОСТУГ ХҮРЕШ

Россияның Спортчу хүрештер федерациязы Тыва Республиканың Кызыл хоорайга сентябрь 11-ден 14-ке чедир Россияның Азия талазының 1982-83 чылдарда төрүттүнген элээди оолдарының аразынга ССРЭ-ниң спорт мастер.. Дидим-оол Донгактың чырык адынга тураскааткан хостуг хүреш маргылдаазын эрттирерин планнаан. Ук маргылдаа 1998 чылда Бүгү-делегейниң элээдилер Оюннарынче шилилге маргылдааның баштайгы чадазы болур.

Киржикчилерниң келири болгаш деңзиленири сентябрь 11-де 18.00 шакта. Маңаа Тывадан 40 спортчу, 4 тренер болгаш 7 шииткекчиниң киржирин чоруткан дүрүмде айыткан.

Маргылдааның элээдилер Оюннарынче түңнел шилилгези Пермь хоорайга октябрь 9-12 хүннеринде эртер. Аңаа зона маргылдаазынга 1-4-кү черлерни ээлээн мөгелер киржир.

ЧАРЛААЛДАР

БАЖЫҢ САДЫП ТУР МЕН

Септелгезин чаа кылган, 5-ки каътта 3 өрээлдиг, телефоннуг бажыңны дүрген садып тур мен.
ХАРЫЛЗАЖЫР ТЕЛ: 2-10-67.

МАГАЗИН «СЕЛЕНДЖА»

дараазында өөредилге номнарын садып алырын саналдап турар:

- Горецкийниң болгаш Нечаеваның 1 класска хереглээр эге үжүглел номнары;
- 2 класска математика. Занковтуң аргин системазы-биле;
- 5 болгаш 6 класстарга математика ному;
- 7 болгаш 9 класстарга алгебра. Теляковский;
- 10 класска органиктиг химия ному;
- эрте-бурунгу шагның төөгү ному, 5 класска;
- XX чүс чылда Россияның төөгү ному. 9 класска хереглээр. Данилов;
- 5-11 класстарга төөгү ному. Чылдар, ай, хүннер, факт-барымдаалар, бөлүушкуннар;
- 250 «Алдын» чогаалдар;
- Англи дыл. 5, 6, 7, 8, 10 класстарга. Стариков;
- англи-орус дыл словары. Школачыларга.

МАГАЗИННИҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 1. «Аэрофлоттуң агентилели» деп автобус доктаар чер. **Ажылдаар үези:** 9-тан 18 шакка чедир чапсар чок.

БАЙЫРЛЫГ АЖЫДЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАЛГА

Чөөн-Хемчик кожууннуң Бажың-Алаакка сентябрь 12-де, 10 шакта бистиң ававыс, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, маадыр ие **Амаа Бөдүрүкүевна МОНГУШТУҢ** тураскаалының байырлыг ажыдыышкынынче чалап тур бис.

ПРОГРАММАДА: концерт, оюн-тоглаа, чадаг чарыш, хол бөмбүүнге хоочуннар аразынга маргылдаа.

Тиилекчилерни шаңналдар манап турар.

Эки турачының уруглары.

ЧИТКЕНИ-БИЛЕ

Кызылдың алгы-кидис заводунуң таңмазы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солуң редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий **ХОМУШКУ.**

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера **КУУЛАР** (кол редакторнуң оралакчызы), Светлана **МОНГУШ** (харыысалгалыг секретарь), Галина **МАСПЫК-ООЛ** (килдис эргелекчизи), Арапчор **ОКСУР** (килдис эргелекчизи).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-41; [illegible] кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; харыысалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетиур — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-17; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солуң келбейн баргаш — 3-57-82; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлаалдар килдизи — 3-31-39.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч. 700161629. МФО 049304729. ИНН—1701008465.

Солуң Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдыглазынга контроль болгаш бүрүткелдиң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттиргениниң дугаары — Т 00007.

Солуңга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, [illegible] дээш авторлар боттары харыылаар.

Солуң неделяда 3 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 5015. Чагыг 350.